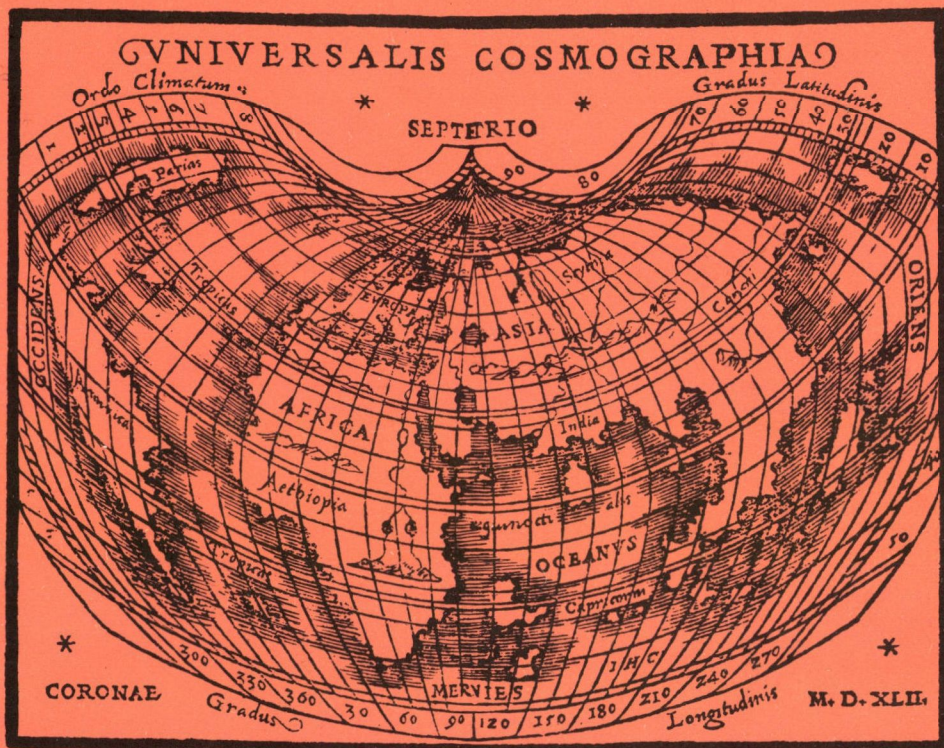
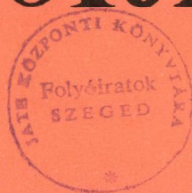

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1992 NOV 12

1991. tavasz – nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1991. tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Keith Robbins: Regionalizmus a modern Nagy-Britanniában a „strathclyde-i régióból” nézve	1
Peter Roberts: A Tudorok Angliájának „császári” koronája és a Brit-szigetek egyesítése, 1533–1603	9
Gillian Sutherland: A késlekedő állam	18
Richard Georg Plaschka: Integráció és hagyomány. Nemzeti önértelmezés és történelmi tudat Közép-Kelet-Európában	29
Makai János: Jurij Dolgorukij tevékenysége Északkelet-Oroszországban	38
Balla Lóránt: Az albánok harca a törökök ellen a 15. században	47
Inés Quintero: A caudillista rendszer felszámolása Venezuelában	56
Soós Edit: A Rif Köztársaság (1921–26)	66

SZEMLE

Csernus Sándor–Kövér Lajos: Helytörténet és nemzeti történet Franciaországban	74
Umwälzung der deutschen Wirtschaft im 19. Jahrhundert. (Ism. Tagányi Zoltán)	79
The Communist International in Lenin's Time. (Ism. Jemnitz János)	82
Helga Woggon: Intergrativer Sozialismus und nationale Befreiung. (Ism. Jemnitz János)	84
P. Padfield: Himmler: Reichsführer SS. (Ism. Haraszi Éva)	86

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR) 1900 Bp. XIII. Lehel u. 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra
Éves előfizetési díj: 120, – Ft, példányonként eladási ára: 60, – Ft.
Index száma: 25886

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felel: Glatz Ferenc igazgató
A szerzési és tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézete
Számítógépes Kiadványcsoportja végezte.
Felelős vezető: Burucs Kornélia

ISSN 0083-6265

Hozott anyagról sokszorosítva
9220648 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

KEITH ROBBINS

REGIONALIZMUS A MODERN NAGY-BRITANNIÁBAN A „STRATHCLYDE-I RÉGIÓBÓL” NÉZVE

A „régio” és a „nemzet” a modern brit történelemben, sok más társadalom történetéhez hasonlóan, kényszeredetten áll egymás mellett. Amint bizonyos kiderül majd a konferencia vitái nyomán, a „régio” meghatározására nincs egyedüli és vitathatatlan módszer. A földrajzosok jó ideje küszködnek a fogalommal, de nem jutottak olyan eredményekre, melyek a maguk nemében egyetemlegesen elfogadhatók lennének. Ilyen körülmények között aligha meglepő, hogy a történészek hálásak a többi tudományág minden tisztázó erőfeszítéséért, ám azok képtelennek bizonyultak valamennyire is világos meghatározásokat vagy fogalmi kereteket nyújtani.

A nehézségek egyike részben nyelvi természetű. A „régio” kifejezés használata az angolban számos összefüggésben igen megszokott, de történetileg nem éltek vele a helyi önkormányzat nyelvében. Valójában ez kizárólag azoknak a változásoknak az eredményeként jelent meg, amelyek Nagy-Britanniában a helyhatóságok húsz évvel ezelőtti újjászervezése során a nemzetnél kisebb egységek határait és közigazgatási hatalmát érintették. Elsőként ekkor jelent meg, akkor is csak Skóciában, a „régio” fogalma. Az Egyesült Királyságon belül egyedül Skóciában illették az új egységeket a „régio” kifejezéssel, ezzel együtt eltörölték a „grófság” elnevezést. Így azután Glasgowról most azt mondják, hogy „Strathclyde régióban” fekszik. A „régio” kifejezés használata Skóciában azt aényt hivatott tükrözni, hogy a helyhatóság ezen új területei általában nagyobb kiterjedésűek, mint a korábbi „grófságok” bármelyike, az új szónak tehát kifejezésre kell juttatni ezt a változást. Angliában és Walesben, ahol ezzel egy időben szintén döntő változásokra került sor, nem vezették be a „régio” elnevezést. A helyhatóság és a közigazgatás új egységeit továbbra is „grófságok”-nak hívják e területeken. Többnyire még azokban az esetekben is megőrizték a régi grófsági elnevezéseket, amikor a területi kiterjedés egyébként módosult. Más esetekben azonban az egy vagy több korábbi grófságból kialakított új területi egységek számára új grófság elnevezéseket találtak ki.

Nem kizárt, hogy ez a struktúra központi kormány jóvoltából megint csak átalakult avégett, hogy megteremtse a helyhatóság „megfelelő” rendszerét. Nem akarom próbára tenni az olvasó türelmét azzal, hogy belemerülök a brit helyhatóság finanszírozásának problémáiba. Az a tény azonban, hogy a jelenlegi kormány látszólag elkötelezte magát az „új” struktúrák újragondolása mellett, kifejezetten utal a „központinál alacsonyabb” egységek körülhatárolásának nehézségeire. Hiszen a kulturális, a történelmi, a kereskedelmi és a topográfiai, hogy néhányat megnevezzünk a tényezők sorából, meghatározók gyakran eltérő irányba mutatnak és különböző választ adnak arra a kérdésre, hogy mi a régió? Bebizonyosodott, a két évtizeddel ezelőtt alkalmazott megoldások elégtelenek a mai igények és önmeghatározások kielégítésére, ezért kell mindent újrakezdeni, feltehetően visszafogott várakozás és a régmúlt terhes öröksége iránti nagyobb tisztelet jegyében, mint

Számunk első három tanulmánya elhangzott előadásként az Angol-Magyar Történész Vegyesbizottság ülésén 1991 nyarán.

történt az előző alkalommal. Borúlátóak vagyunk ugyanakkor abban, hogy kialakulhat valamilyen általános egyetértés arról, mi az, ami az Egyesült Királyságban ténylegesen „régiónak” számít.

Skóciában kiderült, hogy a hivatalos „régiónak” rendszerint nem voltak képesek olyan térségekké válni, melyekkel kész az érintett népesség azonosulni, annak ellenére, hogy az eredeti javaslatokat módosították (pl. a „Fife” régió létrehozásával) azért, hogy figyelembe vehessék a kulturális és történelmi tényezőket. A legnyilvánvalóbb eset talán a strathclyde-i. Ez Skócia legnagyobb, legnépesebb régiója, amely nemcsak Glasgow számottevő konurbációját (agglomerációját) öleli fel, de nagyon eltérő etoszú, különféle történelmi és mai tapasztalatokkal rendelkező falusi területeket és szigeteket is magában foglal. „Strathclyde”-ot nem azért hozták létre, mert az itt élő emberek úgy érezték, hogy tapasztalataik és érdekeik közössége folytán elkülönülnek Skócia többi „régiónak”-jától (ami többé-kevésbé áll Skócia összes többi mai „régiónak”-jára is). „Strathclyde” lakói nem tudták a központi hatóságokkal népszavazás útján vagy bármi egyéb módon, miszerint „mi strathclyde-iek vagyunk és követeljük, vegyék tekintetbe különbözőségünket azzal, hogy területünk határain belül megerősítetik régóta táplált kulturális identitásunk, adják meg tehát nekünk a jogot a hatalom általános decentralizálására, hogy megteremthessük azt az intézményi struktúrát, mely kifejezi határozott érzésünket, hogy Skócia vagy az Egyesült Királyság bármely más régiójától különböző régió vagyunk.” Egyáltalán nem mondták ezt. Egy reggel egyszerűen arra ébredtek, hogy ők mostantól a „Strathclyde”-nak nevezett régióban laknak. Kevesen tudták közülük, hogy a múltban valaha volt egy terület, amit „Strathclyde”-nak hívtak. Annak a maroknyi embernek, aki ezt tudta, tudnia kellett azt is, hogy az Strathclyde kelta királyságának volt a neve. Ennek területe nem terjedt annyira északra, hogy elérje a mai Strathclyde-ot, az általa elfoglalt térség „Anglia” azon északnyugati részeire terjedt ki, melynek a jelenlegi grófságok közül a „Cumbria” nevű grófság felel meg. Sőt, az egy brit („P” kelta) királyság és nem skót/ír („Q” kelta) királyság volt. Nincs túl sok történelmi folytonosság e területen! Az új „Strathclyde régió” ténylegesen egészen más megfontolások terméke. Létezését komoly problémák kísérték ez ideig, mivel a falusi és a szigeti közösségek sérelmezik, hogy olyan régióba olvasztották be őket, melyet – ahogyan ők megítélik – a glasgow-i konurbáció szelleme határoz meg. A továbbélő, de hatalmában legyengített Glasgow Városi Kerület ugyanakkor sérelmezi Strathclyde régió túlzott befolyását. Ez a „régiónak” aligha lesz hosszú életű.

„Strathclyde”-ra irányítva a figyelmet az volt csupán a célom, hogy a regionalizmus problémáját – már ahogy én látom azt – egy helyi példán mutassam be, egy, az európai szárazföldről északnyugatra elterülő viszonylag sűrűn lakott szigetcsoporton, amely sok évszázadon át ki volt téve a hódításoknak és a vándorlásoknak. E hatások sokrétű befolyása – „kelta”, római, angolszász, dán/norvég, normann – még ma, ezer vagy kétezer évvel később is megfigyelhető a brit szigetek közösségeiben. Láthatjuk magunk körül a sokféle múlt nyomait: a népi építészetben, a központi mag köré szerveződő (nucleated) települések előfordulásában vagy azok hiányában, a helynevekben, a különféle nyelvekben és nyelvjáráásokban, az eltérő vércsoportokban, hogy csupán néhány esetét említsem ennek a sokféleségnek. Orkneyből és a Shetland-szigetektől lefelé haladva Skócia északkeleti partvidékén a sakdináv múlt kísért bennünket; elérve Anglia délnyugati részét, Cornwall grófságot, a helynevek itt már kelta múltra utalnak, jöllehet a cornwalli kelta mint

élő nyelv már a 18. században elhalt. A Nyugati Szigetek „régio”-jától Skócia északnyugati partvidékén lefelé haladva, ahol a gael (skót kelta) még ma is beszélt nyelv, Anglia délkeleti részében, Kent grófságba jutunk, amely szokásszerűen az európai szárazföld felől érkező kulturális hatások első „befogadó állomása”. Haladhatunk nyugatról kelet felé Walesen és Anglián keresztül horizontálisan olyan grófságból indulva el, mint Dyfed és Gwynedd, ahol a walesi nyelvet ugyancsak beszélik, a nagyon különböző etoszú angliai Kelet-Anglia felé tartva, ahol a camb-ridge-i egyetem egyes tagjaitól eltekintve ezt a nyelvet senki nem beszéli.

E történelmi sokféleség tényei vitathatatlanok. Senki nem állíthatja, hogy az a terület, amelyik a Nagy-Britanniából és Észak-Írországból álló Egyesült Királyságot alkotja, kulturálisan egyöntetű lenne. Magának az államnak a neve, ha lassan ismételtetjük, ki kell, hogy fejezze, milyen összetett ez az ország. Tudatában vagyok annak, hogy nincs mindenkinek a kisujjában a brit szigetek részletes földrajza, ezért nem is terhelem e tanulmányt példákkal és további illusztrációkkal. Hadd mondjak azonban néhány szót a régi Pembrokeshire grófságról, amely Wales délnyugati sarkában volt, ma pedig más walesi grófságokkal együtt Dyfed grófságát alkotja. Dél-Pembrokeshire-nek más az „atmoszférája”, mint Észak-Pembrokeshire-nek, amely főleg a normann/francia, az „angol” és a flamand hatásokat és betelepülést tükrözi az egyik oldalon, a vele szembeni walesi ellenállást a másik oldalon. A régi „grófság” kulturálisan s nyelvileg nem volt egységes, és évszázadokig meg lehetett – bizonyos fokig ma is meg lehet – mondani, hogy hol a határ a „grófságon” belül.

Elfogadhatjuk ennek a sokféleségnek a realitását, ám továbbra is bizonytalanok vagyunk a „regionalizmus” mint a társadalmi valóság szervező ereje tekintetében. Először is térjünk vissza kezdő mondatunkhoz és Strathclyde-hoz. Van-e „Nagy-Britannia és Észak-Írország alkotta Egyesült Királyság” (melynek lakói mindannyian „britek”), s melyen belül határozatlan kiterjedésű, számú és homogenitású „régiók” található; vagy négy „nemzet” alkotja ezt a királyságot, melyek mindegyikében lehetnek is, nem is „régiók”. A 20. század végén ez valójában a központi kérdések egyike az Egyesült Királyságban éppúgy, mint egész Európában.

Öröndetes tény, hogy a szigeteinkről szóló újabb történetírás legjavát hatalmában tartja az a törekvés, hogy e szigetek történetére mint *egészre* tekintsenek ahelyett, hogy „angolközpontú” orientációt kövessenek. Olyan középkorkutatókra gondolok ehelyütt, mint Rees Davis, Geoffrey Parrow vagy Robin Frame, akik kivétel nélkül fölöttébb érdeklődnek Wales, Skócia és Írország története iránt, az ő érdeklődésük azonban a „teljes sziget” történetére vonatkozik. A kora újkort illetően Conrad Russell és John Morill munkái is arra hívják fel a figyelmet, hogy helytelen az a korábbi beállítás, amely a 17. századi polgárháborút „angolként” határozta meg. A 19. századot illetően ilyen értelmű kutatásokkal próbálkoztam én is. Mostanában Hugh Kearney tett kísérletet a *brit szigetek* régen várt széles körű és időrendileg átfogó szintézisére, melyhez a „Négy nemzet története” alcímet társította.

Természetesen meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy „négy nemzet” és nem „négy régio” volt és van. Butaság lenne kidobni az ablakon ezt a nézetet kivált jelen rövid tanulmányomban! Afölött tépelődni, hogy mi vagy mi nem a nemzet – messze vezetne bennünket, jóllehet bizonytalannal meg fogjuk vitatni a problémát. E kérdéshez érdemben járulhat hozzá a történész, ugyanakkor közkeletű vélekedések és az előítéletek uralkodnak e területen, bármit tartunk afelől, hogy mik az objektív „tények”. Ha „négy nemzet” van ezeken a szigeteken, akkor ki kell mondani, hogy

eltérő „nemzeti” tapasztalatok léteznek, melyekről a változó intézményi megnyilvánulások vagy azok hiánya tanúskodnak. Általában túl korainak tartják az „angol nemzet” létrejöttét – Henry Loyn professzor írt újabban érdekesen erről a folyamatról. Ugyanez a helyzet az angol állammal. A grófság/megye lokális egysége idejekorán kialakult és mint területi kategória nagyjából ugyanaz maradt évszázadokig, bár északon és nyugaton ott voltak a „határvidékek” és a „Marches” (Anglia és Wales, illetve Skócia határvidéke a középkorban – a fordított), melyek joghatósága bizonytalan volt. Az északi területek és a walesi határvidék (Marches) számára azonban külön „tanácsok”-at kellett létesíteni a dél-angliai székhelyű kormányban, de ezek hatásköre lecsökkent a kora újkorban. Angliának központosított politikai felépítése és egyetlen parlamentje volt. Sokat írtak a „grófsági közösségi” szellemről, az előljárók is elsősorban ezzel azonosították magukat, de az ilyen közösségek maguk sokféleségükkel alkották a nemzetet. Ebben az értelemben voltak régiók, ám vitathatatlanul *Anglia* régiói, és nem jutottak el oda, hogy félautonómiára tegyenek szert, vagy hogy valamilyen formában visszatérjenek az angolszász hét állam szövetségéig (heptarchy). Másfelől nemegy történész rámutatott, hogy Anglia konszolidációja nem keverendő össze az Anglia központi helyzetéről a középkori „angol” Angevin királyok fejében élő felfogással. Ezek a királyok nemegyszer többet törődtek „Franciaországban” fekvő birtokaikkal.

A „skót háborúban” felmerültek vitatott kérdések, akkor tehát, amikor az angol birodalom Skócia mai közepéig ért, vagyis a római „Britannia” *limes*-éig kiterjeszkedett. De a „skót nemzet” sikeresen elhárította a hódítást és megszilárdította a skót királyságot. Ám ez számos paradoxont is magában rejt. A fő ellenlábaskok – az „angolok” szemben a „skótokkal” – egyébiránt mindkét oldalon „normannok”-nak voltak tekinthetők. A skót királyságnak mindig több nehézsége adódott az angoléhoz képest, hogy életképes államot teremtsen. Aminek részben a viszonylagos gazdasági elmaradottság, ugyanakkor a földrajzi, kulturális és politikai sokféleség, a „gael” (skót kelta), a „dél-skóciai” (Lowland) és a „skandináv” vonások egymásmellettsége is oka volt. Az állam fennmaradt, de inkább volt az mindig is potenciálisan és ténylegesen széthúzó régiók laza konglomerátuma, mint Anglia. És dél felől mindvégig ott volt Anglia, mely fenyegetett, de mintául is szolgált. Ha megkockáztathatók egyáltalán ilyen merész általánosítások, a koronák szövetségétől (1603) a parlamentek szövetségéig (1707) Skócia tartós „identitásválságot” élt át, hiszen eldöntetlen maradt, hogy régió vagy nemzet; habár, mint már mondtam, ez a válság fennállt már a skót államiságot megelőző korokban. A szövetségről szóló törvény kitételei Skóciának többnyire inkább a „nemzeti”, mint a „regionális” vonásait hagyták meg, azaz olyan jogi, oktatási és egyházszerkezeti rendszert, amely elütött mindattól, ami a „határtól délre” létezett. Ez azonban magyarázza azt is, hogy Skócia miért vált mind kérdésesebbé. A fokozatosan világméretűvé terebélyesedő angol birodalom egyik „tartománya”, netán régió volt (vagyis „Észak-Britannia szemben Angliával, vagyis „Dél-Britanniával”); vagy mégiscsak nemzet volt (feltételezve, hogy valaha egy tagból állt)? E téma változatai az immár közel három évszázad folyamán végtelen számúak mind a mai napig. A skótok ma is annak megfelelően különülnek el egymástól, hogy mennyire igénylik a nemzettudat a külön parlament helyreállítását, vagy hogy megvannak-e ilyen intézmény nélkül. Néhányan szeretnék a Skócia és Anglia közti eltéréseket a minimálisra csökkenteni, mások szeretnék azokat még szembetűnőbbé tenni. Hogy a nemzeti avagy a regionális perspektíva kerül-e inkább előtérbe, igaz csak részben maga is regionális

jellegű probléma. A kérdést bonyolítja, hogy „Skócia” részben a 18. és 19. század során változott gazdasági és társadalmi tekintetben.

Térjünk vissza a „Strathclyde régióhoz”. Glasgow mint nagyváros, bár volt neki középkori katedrális és egyeteme, méretében, népességének összetételét és foglalkozási struktúráját illetően átalakult. A számottevő ír bevándorlás megindulása (protestánsok és katolikusok egyaránt érkeztek Írország különböző részeiből) a múltbelitől nagyon elütő jeleget kölcsönzött a városnak. Azzal büszkélkedett, hogy „a birodalom második városa”. Glasgow a „skótok”, az „írek”, az „ír-skótok” és a „skót-írek” városának számított. Amennyiben egy „régión” központja volt, az a birodalomnak volt a régiója, vagyis Nagy-Britanniának, Skóciának, majdnem ebben a sorrendben. A birodalom lehanyagolása ugyanakkor „Nagy-Britannia” jellegének és a „decentralizálásnak” az azonnali újragondolásához vezetett. E vita részleteit nem mondhatjuk el itt, de végül is úgy tűnik, felemás módon a „Strathclyde régióban” oldódott meg. Ez – adott esetben – a skót nemzet régiójának, más esetekben a brit nemzet régiójának tekinti magát, s megint más alkalommal, különösen midőn Glasgow látta vendégül a „Kultúra európai városa 1991-ben” elnevezésű rendezvényt, „Európa” régiójának hitte magát. Európa ekkor nem annyira a „nemzetek Európája”, hanem a „régiónok Európája” értelemben került elő.

A walesi „nemzet” talán még bonyolultabb eset. Wales soha nem jutott el a reneszánsz államisághoz, mint Skócia. A szövetségi törvények, melyről e konferencián Dr. Roberts tart előadást, úgy tűnt, egyidőre legalábbis olyan helyzetet teremtettek, melyben „Wales” az egésznek, tehát Angliának és Walesnek együtt, azaz „Nagy-Britanniának” lett egyik régiója. Mégis Wales, de legalábbis jelentős területei olyan nyelvi és kulturális örökséget mondhattak a magukénak, melyet nem lehetett akként elintézni, mint az „angol modellt” egyik változatát (mint amilyen a „skót” – de természetesen nem a gael). A dolgot leegyszerűsítve, két folyamat hatását lehet érzékelni a 19. századi Walesszel kapcsolatban. Egyfelől tapasztalni a nyilvánvalóan elkerülhetetlen „regionalizálódást” – az angol nyelv mint a kereskedelem, a közügyek és a „civilizáció” elengedhetetlen nyelvének a terjedését, melyet a kelet-nyugati, az Anglia és Wales közötti, vagy az észak-déli érintkezésnek a főbb vasútvonalak által előmozdított fejlődése még hangsúlyosabbá tett, valamint az angol „telepesek” beáramlása, akik Wales délkeleti részeinek iparosodott vidékein vállaltak munkát. Másfelől azok a határozott erőfeszítések, hogy a térséget „nemzetiesítsék”, hogy „nemzeti egyetemet”, nemzeti könyvtárat alapítsanak, és egy sor további módon kidomborítsák, miszerint Wales nem régió, hanem nemzet. Még egyszer, Skóciához hasonlóan ez a kettősség él tovább. A 20. század politikai és közigazgatási tekintetben mindkét esetben meghozta Wales és Skócia tényleges „nemzeti” létét. Ma mindkét országnak vannak államtitkárai, akik bent ülnek a brit kabinetben, annak tág keretein belül „nemzeteik” érdekeit képviselve. Nincs rá egyéb okok, hogy ott legyenek, mint hogy bizonyos értelemben kivételes helyzetben vannak, vagy legalábbis kivételezettnek tűnik helyzetük más angol „régiónok” szemében, amelyek semmivel sem kevésbé drasztikus változásokon voltak kénytelenek átesni gazdasági életük alapjait illetően.

Mégis 1979-ben, amikor mód nyílt rá, hogy Skócia és Wales továbbra is megmaradva az állítólagos Egyesült Királyság keretei között külön parlamentet állítson fel magának, a két ország választópolgárai (egyedül nekik tették fel a népszavazás kérdését) nem szavazták meg kellő számban a javasolt törvényt; Walesben ugyanakkor jóval többen értettek vele egyet, mint Skóciában. Egymástól

eltérő magyarázatok adhatók az eredményt illetően, ám azok egyike annak feltételezése, hogy egyesek számára *Nagy-Britannia* régiójának lenni meglepően vonzó maradt annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben sok energiát fordítottak a „nemzeti” építmény megerősítésére és megújítására. Akár alátámasztották, akár nem, a „decentralizálást” gyakorta nem úgy vitatták, hogy a maga nemében mik lehetnek, vagy mik nem lehetnek az érdemei, hanem, hogy vajon az „első lépés”-e vagy sem a „függetlenséghez” vezető úton. Mind Walesben, mind Skóciában, más-más okokból és eltérő mértékben, az országokon *belüli* régiók aggódni kezdtek a „nemzeten” belüli jövőjük miatt. Wales esetében az a walesi/walesi és a walesi/angol feszültség formájában nyilvánult meg. Nemzet volt-e valójában Wales? Az alternatíva egyesek számára Wales mint a „kulturális sivatag”, vagy Wales mint a „kultúra sivatagja”. Az előző esetben Waleset mint Anglia regionális függvényét a kommunikáció mindinkább fölemészti (nem is szólva arról, hogy mind több angol érkezik Wales zöld és kellemes földjére). Wales a „kultúra sivatagja”-ként miközben intenzíven éli meg walesi mivoltát, gazdaságilag pang, nem tartván lépést „a modern világgal”. Ez a regionális/nemzeti dichotómia megoldatlanul hagyományozódik tovább.

Az iménti probléma szította feszültségek az Egyesült Királyságnak csak az eddigiekén túli részén vezettek erőszakra. Itt természetesen Észak-Írországra utalok. Írország esetében újra szembetaláljuk magunkat a tanulmányban már tárgyalt kérdések mikrokozmoszával. Adott nézőpontból Írország még a brit szigetek egyik régiójának is tűnhetne, kulturálisan egyes vonatkozásokban elkülönülve egyéb régióktól, melyektől egyébként végeredményben nem üt el. „Írország”, melyet nem foglaltak ugyan el a rómaiak, a szomszéd szigethez hasonlóan szintúgy a „kelta”, az angol-normann, a dán, a „skót” keveredés produktuma, mégha ez más korban és eltérő mértékben következett is be. Az „Angliából” jövő és egy töredezett „bennszülött” struktúrára felülről ráépülő megszállás és hódítás megakadályozta, hogy egy, az angol/brit koronától független ír állam megjelenhessék. Ilyen körülmények között Írország, mint végső soron „regionális ország” tudott kialakulni, melynek angol/brit urai sem tudták jobban eldönteni, mint maguk a „bennszülöttek”, hogy Írország mint egész régió avagy (embrionális) nemzet volt-e; vajon gyarmatként avagy partnerként kell és lehet az országot kezelni. Növelte a nehézségeket, hogy az angol/brit korona ügynökei és megbízottai, feladataik ellátása során, zavaró módon „bennszülötteké” kezdtek válni. A sziget etnikai és vallási összetettségét természetesen tovább fokozta az angliai és mindenekelőtt a skóciai betelepülés Észak-Írországba. Az 1800. évi ír egyesülési törvény, amely az országot Nagy-Britanniával egyesítette, úgy tűnt, megszilárdítja Írország „regionalizálódását”. Azok az írszági elemek, akik számára egyáltalán nem volt szűgyenlendő, hogy „Nyugat-Nagy-Britannia” polgáraivá lettek, üdvözölték a fejleményeket, ámbar háttérbe szorultak az erősödő ír „nacionalizmus” mögött. Számos nacionalista azt kutatta az ír nemzet ideáljában, ami képes összebékíteni a katolikusokat és a protestánsokat. Aktívan köreműködtek az ír nyelv gyors erőzójának feltartóztatása érdekében és arra törekedtek, hogy Írországot hibernalizálják az angol nyelv egyre növekvő uralmával szemben. Az efféle gondolatoknak komoly vonzereje volt, ha nem is számítottak általánosnak. Minél többször hangoztatták az ír nemzeti kívánságokat, annál inkább fény derült az írség nagy változatosságára. Azon képességük, hogy könnyedebben használják az angol nyelvet, mint maguk az angolok, nem volt olyan, amit egy George Bernard Shaw vagy egy Oscar Wilde fel kívánt volna adni. Sőt mi

több, „Ulster”, legalábbis az északkeleti protestáns többség nevében azt állította magáról, hogy még mindig brit és nem látta annak semmi gátját, hogy ezt a fajta írséget ugyanolyan alapokon egyeztesse össze az Egyesült Királyságban továbbra is fennálló tagságával, mint a többi tagállam. Az egyesülést szorgalmazók vezetői 1914 előtt elsőként nem is akartak külön és sajátos státust „Ulster” számára. Csak midőn világossá lett, hogy nem akadályozhatják meg az autonómia törvényt (Home Rule), és hogy Írország ama része, amely nyilvánvalóan vágyott rá, megkapja a dominiumi státust, az ulsteri protestánsok csak ekkor fogadták el a decentralizált parlamentet és „Észak-Írország” belső önkormányzatát. 1922-et követően egyedüli volt az Egyesült Királyságban, melynek formálisan is elismerték regionális különállását, kegyelettel megőrizvén külön közigazgatását, habár alárendelt helyzetben volt. Észak-Írországnak saját miniszterelnöke és kormánya volt, holott továbbra is küldött parlamenti képviselőket Londonba az Egyesült Királyság kormányzása céljából. A „régio” kifejezést ténylegesen mégsem használták. Az a kifejezés, amit a köznyelv a múltban és a jelenben is rendszerint használ, a „provincia”. Ebben az a paradox, hogy Észak-Írország nem „provinciája” az Egyesült Királyságnak (amely nem is használja a „provincia” terminust Nagy-Britanniában, kivéve amikor a „provinciákat”, lényegében a vidéket Londonnal, a nagyvárossal állítják szembe; és ez a kifejezés Nagy-Britanniában már kissé régimódinak is hat), ellenben Írországnak, négy „provinciája” van. A korabeli Észak-Írország azonban területileg nem esik egybe Ulster provinciával, mivel a kilenc „grófság” alkotta provinciából hatot foglal el.

Nincs rá idő és hely, hogy részletesen bemutassam az észak-ír kormány tevékenységét fennállásának fél évszázada alatt. De, hogy tömegmozgalom és erőszak körülményei vetettek neki véget, bőségesen bizonyítja, hogy bármik voltak is erőnei, mint rendszer képtelen volt kielégíteni az Észak-Írország területét benépesítő két „közösség” egyikét. Ez a megállapítás azonban nem több közhelynél. Ugyanennyire nyilvánvaló, hogy a helyébe lépő kormányzati rendszer sem sokkal „sikeresebb”. Az Ír Köztársaság és az Egyesült Királyság szuverén kormányai kitarotán birkóznak egy olyan problémával, melyet meg nem „oldhatnak”. Eközben hol elkeserednek, hol meg rokonszenveznek egymással. A köztársaság új nemzedéke és természetesen az ír történészek mértékadó iskolája egyáltalán nincs oda az 1916-os eseményekből fakadó ír nacionalizmus lecgyszerűsítő elképzeléseiért. A gael köztársaság – olybá tűnik – nem is kívánatos, de nem is valósítható meg. Ha valaha megszületik egy összír állam, annak el kell majd fogadnia, hogy északkeletnek, amely nagyon elütő hagyományokkal rendelkező régió, így vagy úgy méltányos és külön státust kell biztosítani. De soha nem jöhet létre az összír állam. Ahelyett a próbálkozás helyett, hogy Észak-Írországnak megtalálják a fejlett kormányzati formát vagy „hatalom-megosztást”, amely próbálkozás abbahagyható, az „integrációs” út a követendő. A szárazföldi Nagy-Britannia politikai pártjai működnének Észak-Írországnak, (ma a helyzet nem ez) és Észak-Írország népe, valamint politikusai – nem úgy, mint ma – teljes értékűen vennének részt az Egyesült Királyság politikai életében és kormányzatában. Észak-Írország „teljesen brit” régióvá válnék, olyanná tehát, ahol a kulturális sokféleséget anélkül tennék magukévá, hogy ez vég nélküli és végsősoron teljesíthetetlen igényeket szülne a térség „ír” vagy „brit” jellegét illetően. De nem történhet meg ez sem. Legfőljebb egyetlen alternatíva van, hogy az Ír Köztársaság és az Egyesült Királyság mint az anyanemzetre „igényt tartók” lemondanak erről a vitatott régióról, miután belcáfáradtak az embervesztésébe és a kiadásokba, melye-

ket a törvény és a rend látszatának, illetve a gazdasági infrastruktúrának a fenntartása kíván. Az Ír Köztársaságot elriaszthatja, hogy azt vegye magára, amit az Egyesült Királyság odahagy. A másik oldalon, Észak-Írország egymással harcban álló klikkjei és a „két közösség” eldönthetik, ha e pontra eljutnak, hogy nem kívánják magukat Dublinból kormányoztatni, vagy hogy valójában azokhoz az angol és walesi politikusokhoz hasonlítsanak, akik az Egyesült Királyság kabinetjében az észak-ír ügyekért felelős államtitkárok szoktak lenni (fontos, hogy megjegyezzem, miszerint *skóti* politikust egészen biztosan nem jelölnek erre a hálátlan posztra). Más szavakkal, a régió lakói a mély meghasonlás ellenére is egyfajta nemzetet alkottak; Ulster férfiai és asszonyai sem nem írek, sem nem angolok és nem is skótok.

E lehetőségeket felvázolva már túl is mentem a történész feladatkörén. Amit akartam az az, hogy a „regionalizmus”-nak az Egyesült Királyságban megfigyelhető paradox voltát illusztráljam. A „régió” és a „nemzet” közti feszültség, ami fő témám volt, mélyen a múltban gyökerezik. Jóllehet, Kearney professzor már hivatkozott könyvében használja a „négy nemzet” kifejezést, messzemenően hajlik arra, hogy elismerje, miszerint mindegyik „nemzet” a „régiók” garmadáját foglalja magába. Közülük nemegy több azonosságot mutat – gazdasági, kulturális, vallási tekintetben – más „nemzetek” régióval, mint nemzetének többi „régiójával”. Ő maga hívja fel a figyelmet arra tényre, hogy ezen csoportosulások közül számos nem is tekinthető állandónak, időben tartósnak, ami nagymértékben függ a kommunikáció módjától és eszközeitől. Érdemes emlékeztetni rá, hogy szigeti népek történetével van dolgunk, és hogy ami ma a számunkra határnak számít „Írország” és „Skócia” között, az évszázadokon át serkentette az érintkezést, melyet a hegyek és a mocsár egyébként határként megakadályoztak. Magyar barátaim, én most itt a tenger sajtós régiójáról beszélek.

Fordította: Gyáni Gábor

PETER ROBERTS

A TUDOROK ANGLIÁJÁNAK „CSÁSZÁRI” KORONÁJA ÉS A BRIT-SZIGETEK EGYESÍTÉSE, 1533-1603

Anglia most ünnepli VIII. Henrik születésének (1491) ötszázadik évfordulóját. A megemlékezés erről az évfordulóról nem is annyira a monarchia ünneplése, mint inkább az „angol történelmi hagyományoké”, mármint a kifejezésnek az idegenforgalomban kialakult új értelmében. A történészek számára viszont ez az alkalom arra kínál lehetőséget, hogy még inkább átértékeljék a mindig nagy érdeklődést kiváltó, noha véreskesű VIII. Henrik eseményekkel zsúfolt uralkodását. Az angol reformáció persze örökzöld téma, de az Egyesült Királyságot alkotó nemzetek alkotmányjogi kapcsolatai iránt az utóbbi időben megélenkült érdeklődés az újkori történelem más fejleményeire irányította rá a figyelmet, melyek gyökerei, legalábbis részben, az ő uralkodásáig nyúlnak vissza. Ismét a politika napirendjére került az a javaslat, hogy a Westminsteről, a brit parlamenttől bizonyos jogköröket a felállítandó skót és walesi regionális parlamentre ruházzanak át, s ez kérdéseket vet fel a Brit-szigetek egyesítésének tizenhatodik századi kezdeteivel kapcsolatban, mely század szülője volt az angol és a brit „császárság” (azaz a vele azonos jogállású független királyság) reneszánsz koncepcióinak is.

A képviselőtestületek szerepén kívül a nemzeti szuverenitás is újra égető probléma, és nemcsak Kelet-Európában, hanem a brit politika színterén is, ahol az Európai Gazdasági Közösség politikai föderációvá alakítását ellenző konzervatívok ezt tüzték zászlajukra. Ez a kérdés először a reformáció korában merült fel Angliában, amikor megfogalmazták, hogy a legfőbb jogokkal az országlakosok összessége (*body politic*) rendelkezik és nem a pápaság egyetemes monarchiája, és e vetélkedés során megtört a kereszténység egysége. Ezt a szuverenitást a parlament VIII. Henrik uralkodása idején hozott törvényei fogalmazták és testesítették meg. VIII. Henrik első házassága felbontása érdekében elvágta az angol egyház Rómához fűző szálait, amikor a pápa megtagadta tőle a kért diszpenzációt. A kékszakállú király aztán további három feleségétől vált el, és kettejüket kivégeztette. Ekkor már túl késő volt visszatérnie a Róma iránti engedelmességhez, noha a vallási reform tekintetében visszatáncolt, mivel hitében továbbra is inkább katolikus maradt, mint protestáns. A VIII. Henrik által levezényelt reformációt – némileg anakronisztikusan – „állami aktusnak” nevezték, amelyet ráerőltettek a vonakodó népre, és ami olyan változásokhoz vezetett a vallás terén, melyek egyébként nem gyökereztek volna meg. Az új revizionista történészek a vallási reformoknak ehhez az értelmezéséhez tértek vissza, de ami a reformáció politikai implikációit illeti, helyesebb lenne azt állítani, hogy ez hozta létre a modern államot, amely szó a 16. század végéig hiányzott az angol politika szótárából.

*

Azzal, hogy az 1530-as években saját országában nagyobb hatalmat követelt magának, az angol király nem adta fel történelmi igényét a francia koronára és a Skócia feletti hűbéri fennhatóságra, hanem inkább megerősítette ezeket a követe-

léseit. VIII. Henrik nagyon is középkori király volt: Franciaországgal szemben úgy viselkedett, mint V. Henrik, Skóciával szemben pedig úgy, mint I. Edward. A reformáció mégis arra kényszerítette a kormányzatot, hogy egyre kevesebbet törődjön kontinentális érdekeltségeivel, hogy konszolidálja az országot, védje határait és egyesítse a Brit-szigeteket. Az uralkodása alatt oly nagy felfordulást okozó vallási és kormányzati reformokat hivatalosan a *status quo ante* helyreállításának állította be ez a rendkívül konzervatív uralkodó. VIII. Henrikről egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy modern lett volna, a nevében hozott politikai döntések mindazonáltal átalakították az angol monarchiát, az angol társadalmat és a nemzet vallási életét.

Amikor revízió alá veszi az állam eredetéről szóló bevett nézeteket, a mai történészek el kell választania a 16. századi politikai deklarációk lényegét a szóvirágoktól, és hasonlóképp kritikával kell viseltetnie a korábbi történészek retorikája és elfogultsága iránt (mielőtt kifejtene a saját retorikáját és elfogultságát). A század elején A. F. Pollard, a Tudor-korral foglalkozó történészek londoni iskolájának doyenje amellett érvelt, hogy VIII. Henriknek volt egy ideálja „unióról és császárságról” (vagyis mindenkitől független királyságról), amely a modern Brit Birodalom kifejlődésének első szakaszát jelentette. Pollard a birodalom kifejlődésének első szakaszát jelentette. Pollard a birodalom fénykorában írt, és a politikában liberális nézeteket követett, és tétele jól példázza az angol történelem, ha nem is tiszta whig, legalábbis liberális interpretációját. Rendre lehet utasítani azért, mert a jelenből kiindulva visszafelé nézi a történelmet, és nála az események nyílegyenes vonalban fejlődnek a Viktória-kori alkotmányig, minden idők legjobb berendezkedéséig. Pollard sémájában VIII. Henrik az angol királyi flotta atyjaként jelenik meg, a területiális expanzió újkori hagyományának megalapozójaként, mely tradíciót először a Brit-szigeteken követték, majd a század későbbi évtizedeiben a tengeren túl is, és amely végül egy tengeri birodalom kialakulásához vezetett.¹ Nem kellene ilyen nagy figyelmet szentelnünk a Pollard-féle vonalnak, ha hatása nem lett volna ilyen nagy és tartós. VIII. Henriknek és a VI. Edward korabeli régensnek, Lord Somersetnek az úgynevezett „brit problémához” való viszonyáról szóló tézisnek jó része helyeslésre talált W. K. Jordan amerikai és R. B. Wernham oxfordi történésznél a hatvanas és a hetvenes években.²

Viszont amikor közelebről vizsgáljuk meg a forrásokat, elhalványul és összetettebb, bonyolultabb képpé bomlik a messzelátó államférfiúi bölcsesség kerek modellje, melyet ezek a történészek oly magabiztosan rajzolnak a 16. század közepének angol politikájáról. Sok nem valósult meg VIII. Henrik legfontosabb tervei közül, míg egyes, első látásra oly határozottnak tűnő alkotmányos reformokról kiderül, hogy improvizált, nem tervezett lépések voltak. Néha egyenesen kommunikációs problémából származtak, mint például 1541-ben, amikor az Ír Lordságból királyság lett, és VIII. Henrik felvette az ír királyi címet. Ebben az esetben távolról sem arról volt szó, hogy a király hatalmát és presztízsét akarta volna növelni, ezt a címet először a túlbuzgó ír Tanács szóta rá, s cikkelyeztette be előzetes királyi engedély nélkül a dublini parlamentben.³

A „császárságnak” (független királyságnak) a külföldre való fellebbezés tilalmát tartalmazó törvény (*Act of Appeals*, 1533) preambulumban található definíciója megérdemli az európai reneszánsz állammal foglalkozó történészek figyelmét. A nagyrészt a király főminisztere, Thomas Cromwell által fogalmazott törvény preambulumban a következőt nyilvánítták ki:

... „ahol számos különféle régi hiteles történet és krónika világosan kinyilvánítja és kifejezésre juttatja, hogy ez az angol állam „császárság” (senkitől nem függő önálló királyság), és ekként ismeri a világ, egy legfőbb vezető kormányozza, és a király bír ezen ország „császári” koronájának méltóságával és királyi birtokaival, és aki ura az országlakosok összességének, mindenféle rendű és rangú embernek a világiak és egyháziak soraiból, akik kötelesek Isten után másodikként iránta természetes és aláztos engedelmességgel viseltetni.”⁴

Ezt egy középkorral foglalkozó történész, G. L. Harris figyelmen kívül hagyta, mint „felesleges szószaporítást”, amely nem támaszt új hatalmi igényt, egy másik középkorkutató, Walter Ullmann olvasatában pedig a fenti passzus a későrómai birodalomról a reformáció-kori Angliára maradt hatalomfogalmak alkalmazása – vagyis reneszánsz humanista formula.⁵ Sir Geoffrey Elton számára viszont ez egy diadalmas bejelentés: megszületett a parlamenttel együttműködő király (*king-in-parliament*) új típusú szuverenitása.⁶ Elton bírálói kétségbe vonták ezt az állítást, mondván, hogy túloz, közülük legmeggyőzőbben Dr Graham Nicholson, aki megvizsgálta az összes szöveget, ami kapcsolatban állt a király *imperium* iránti igényeivel, melyre az egyház feletti királyi főhatalom alapozódott. Nicholson kimutatta, hogy a preambulum utalása „számos különféle régi hiteles történetre és krónikára” nem megfoghatatlan általánosság csupán, mondván, hogy vannak hiteles precedensek, hanem utalás a kifejezetten erre az alkalomra megrendelt történeti kutatásra. Ezt a munkát egy középkori forrásokból származó kivonatok tartalmazó névtelen kompilációval azonosította, mely több részre bomlott és szétszóródva maradt fenn az Országos Levéltárban. A források legtöbbje az egyház feletti királyi fennhatósággal volt kapcsolatos, de egyikük egy régebbi krónikából korábban készített kivonatok tartalmazó gyűjtemény volt, melyet I. Edward készíttetett 1301 és 1307 között, hogy a Skócia és Wales feletti hűbéri fennhatóságára vonatkozó igényeit alátámassza.⁷ Ez arra utal, hogy a birodalom iránti igények legalábbis részben annak a hűbéri fennhatóságnak voltak az újrafogalmazásai, melyet a késő középkorban az angol királyok Nagy-Britannia felett gyakoroltak. De azt, hogy az angol királyság szuverén és egységesen kormányzott állam, ebben a formában ekkor mondták ki először.

A VIII. Henrik „császárság” (független királyság) iránti igényeit igazolni hivatott propagandakampányt más hagyományok is tápláltak, még akkor is, ha nem jelentek meg a történeti bizonyítékoknak azon gyűjteményében, melyet az *Act of Appeals* alátámasztására készítettek. A király történeti jogainak védelmezői különös előszeretettel idézték fel a legendás brit hős, Arthur király vitézségéről és uralkodásáról szóló középkori elbeszéléseket. 1531-ben Norfolk hercege Eustace Chapuyst, V. Károly császár követét egy történeti értekezéssel traktálta, mely Nagy Konstantin császár brit kapcsolatairól és Arthur király „császári” (független uralkodói) mivoltáról szólt.⁸ Ennyiben közös eredetűek azok a történelmi érvek, melyeket VIII. Henrik uralkodása idején az angol és Erzsébet alatt a brit „császárság” (független királyság) mellett hoztak fel. Ugyanis amikor később Dr John Dee, a mágus amellett érvelt, hogy Erzsébet királynőnek Tudor származása révén öröklött joga van a „Brit Császársághoz” (független királysághoz), kutatásait más források alapján végezte, mint amelyeket az *Act of Appeals* preambuluma idéz. Dee hősei: Arthur király, valamint Wales középkori hercegei, és – szemben VIII. Henrik *Collectanea*-jának összeállítójával – Geoffrey of Monmouth *Historia Regum Brianniae* című művére támaszkodott, nem pedig az ezt bíráló Vergilius Polydorus *Anglica Historia* című

munkájára. Dee azon az alapon érvelt egy brit tengeri birodalomnak a nyugati féltekén újonnan felfedezett földeken való alapítása mellett, hogy a királynő öse, egy Madoc nevű walesi herceg 1170-ben, három évszázaddal Kolombusz Kristóf előtt felfedezte Amerikát. Arthur királyt szintén a nyugati irányú expanzió úttörőjeként festette le, hiszen ő – Dee szerint – meghódította Grönlandot, Izlandot és más területeket egészen az Északi-sarkig, és ehhez a brit „császársághoz” csatolta őket. A témáról szóló egyik terjedelmes értekezését John Dee 1577-ben A brit monarchia (*The British Monarchie*) címmel jelentette meg, és bemutatta a királynőnek, aki elégedettségét fejezte ki Dee kutatásaival kapcsolatban, mégis úgy döntött, hogy ezek értelmében nem tesz gyakorlati lépéseket.⁹ Apjával ellentétben a „császárság” (független királyság) koncepciója Erzsébet királynőnél nem emelkedett a hivatalos politika rangjára, és nem került be a törvénykönyvbe.

Az *Act of Appeals* preambulumban különbséget kell tenni a „császári korona” iránti igény (mely a király főhatalmát és legfőbb joghatóságát jelenti) és az országnak „császárságként” (független királyságként) való felfogása közt. Az Angol Királyságnak ez a státusza többet jelentett a szomszédos Skót Királyság feletti hűbéri fennhatóság iránti örökölt igények megerősítésénél. Egy újonnan felismert szuverenitást fejezett ki, melyet a koronától korábban elidegenített jogok visszaszerzésének álcáztak. Ebben az időben a király elsődleges törekvése az volt, hogy igazolja az egyház feletti főhatalomra való igényét az uralma alatt álló területeken, de a formulának világi jelentősége is volt: beharangozta az egységesen kormányozott szuverén állam kialakulását. Nemcsak a pápaságról és a kolostorokról állították azt, hogy a múltban királyi előjogokat bitoroltak, hanem azokról is, akik az országban világi privilégiumokkal rendelkeztek. Az önálló joghatóságokat eltörölték, amikor racionalizálták az Anglia és Wales helyi hatalmasságai által birtokolt, de többségükben már a király kezébe visszakerült feudális joghatóságok maradványait. Az 1536-ban, a „reformációs parlament” utolsó ülésén elfogadott három összekapcsolódó törvény világosan jelezte, hogy összpontosított stratégia született az ilyen enklávék ellen. Az önálló joghatóságokat korlátozó és az igazságszolgáltatás feletti királyi ellenőrzést visszaállító törvényt kiegészíti a Wales és Anglia közti „egyesülési törvény”. Angliához csatolták a Walesi Hercegséget, melyet hagyományosan a trónörökös számára tartottak fenn, míg a két ország közt több mint két és fél évszázadon keresztül „ütközöállapot” képező Walesi Határőrvidék lordságait eltörölték.¹⁰ Ezeket a határőrvidéki lordságokat angol mintára grófságokká alakították át. A parlament által hozott harmadik törvény a békebírói itnézmény meghonosításáról gondoskodott a volt lordságokban, a Walesi Hercegségben és a korábban egy-egy earl joghatósága alá tartozó megyékben (*counties palatine*), melyeket most beolvasztottak a királyságba. Az autonóm joghatóságok ellen hozott törvények gyakorlatilag egy *fait accompli* elismerését jelentették, mivel olyan kevés ember kezében volt ilyen jog, hogy politikailag a törvény csak kis jelentőséggel bírt. Noha maga a privilégiumok elleni törvény kevésbé hozott újat, mint az, amely az egyház kezében lévő szent helyek menedékjogát nyirbálta meg, mégis mérföldkő az angol feudalizmus hanyatlásának történetében.¹¹ Az Ír Lordság és Anglia utolsó szárazföldi támaszpontja, Calais ugyanebben az évben végrehajtott kormányzati reformja mögött egy – részben Thomas Cromwell államférfiúi bölcsessége által sugallt – egységes politika húzódott meg: ki kell terjeszteni a király uralmának határait és a parlamenti rendszert, hogy egységes királyság szülessék.¹²

Az egységesen kormányzott államot, amely a 16. századi Angliában létrejött, a parlament és az uralkodó módosult viszonya jellemezte. Nemcsak a reformációval együtt járó változások, hanem az 1530-as évek kormányzati centralizációja is a parlament által hozott törvények alapján ment végbe, mert – ahogy VIII. Henrik közölte I. Ferenc francia királlyal 1533-ban, miután megszületett az *Act of Appeals* – „ez a törvénycsomag amannak a tekintélye által állandó és tartós.”¹³ VIII. Henrik és minisztere, Thomas Cromwell a parlament intézményét az uralkodó partnerének nyerték meg a reformáció végrehajtására. Az ország három rendjének részvétele a vallási és politikai reformban a korona és a földbirtokos osztályok új gazdasági érdekközösségét hozta létre. Magasan a parlamenti képvisellel rendelkező osztályok profitáltak leginkább a kolostorok feloszlatásából és földjeiknek a korona által történt elkobzásából. A középkori egyház nagyobb földbirtokos volt, mint a korona, és ez a hatalmas új forrás most megnövelte a király lehetőségeit, hogy anyagi előnyöket nyújtson a támogatásért, lojalitásért cserébe (*patronage*). Ez a módszer tette könnyen járhatóvá a Tudor monarchia iránti hűség rögzös útját. Ennyiben szándékos politika volt, és sikerét le lehet mérni mindazokon a nehézségeken, amelyekkel a katolikus Mária királynőnek (1533-58) kellett szembenéznie, aki vissza akarta fordítani a változásokat és ellenreformációra készült. De azok, akik a koronától megvásárolták a kolostori földeket, előre nem szándékolt módon is részt vettek az állam kiépítésében jötevők, a protestáns Tudor uralkodók oldalán: létrehoztak egy új államközösséget, melyben a világi rendek dominanciája érvényesült az egyháziak felett. Az 1536. évi általános tiltás ellenére fennmaradtak bizonyos, a tulajdonukhoz fűződő kisebb jogosítványok, melyek önálló joghatóságot jelentettek.¹⁴ A templomok már nem voltak kivéve Anglia szokásjogának (*Common Law*) hatóköre alól, nem nyújtottak menedéket a legsúlyosabb bűnök elkövetőinek, csupán néhány menedékhely maradt a polgári perek vádlottai számára. (De 1991 augusztusában leckét kaptunk abból, hogy milyen különlegesen szívós az a nézet, hogy a megszentelt helyek menedéket jelentenek, amikor az üldözés elől Írországból egy katolikus székesegyházban kerestek menedéket azok, akiket az Ír Köztársasági Hadsereg terroristái besúgással gyanúsítottak.)

Csak a tulajdonosi érdekeket szolgálta az 1530-as évek „kormányzati forradalma” után a királyi igazságszolgáltatás és közigazgatás egyöntetűsége alóli helyi kivételekhez való ragaszkodás. A változásokkal szemben erőszakos reakciókra csupán Észak-Angliában és Írországból került sor. A régi hithez való ragaszkodás olajat öntött a tűzre, és az ellenállás politikai jelentőségét északon csak újabb felkelés leverése (1569) után veszítette el. Az új rendszer iránti ellenségeséget Írországból sohasem sikerült legyőzni. A kormányzat központosítása nem jelentette azt, hogy minden hatalmat a fővárosban vagy a király udvarában és a királyi tanácsban összpontosítottak volna. Az első Tudor uralkodók által Walesben, a Határörvidéken és Észak-Angliában létrehozott állandó regionális tanácsok az uralkodó felségjogait képviselték az igazságszolgáltatásban, ahol a szokásjog alapján működő rendes bíróságok nem tudtak felügyelet nélkül működni. Ez a decentralizáció részben London központinak egyáltalán nem nevezhető fekvéséből következett, ugyanakkor annak az elismerését is jelentette, hogy korlátozottak az egyszemélyi uralom lehetőségei, mikor a király vagy egy családtagja személyes jelenlétére van szükség ahhoz, hogy az uralkodót alattvalói engedelmesen szolgálják. Pontosan úgy, mint saját apja VIII. Henrik is gyermekeit: leányát, Mária hercegnőt és törvénytelen fiát, Henry Fitzroyt nevezte ki ezen (észak-angliai, walesi

és frországi) regionális tanácsok névleges vezetőivé. Ő volt az utolsó uralkodó, aki így tett. Utódai ezeknek a tanácsoknak az elnökeivé egyre inkább főnemeseket (és kisebb számban püspököket) neveztek ki. A provincializmus tendenciáját, melyet felerősített az ezen tanácsok által történő kormányzás, ellensúlyozta az a mágneses vonzerő, melyet a királyi udvar gyakorolt a főnemességre és a gentryre. Az udvar korábban sohasem látott mértékben osztogatta kegyeit azoknak, akik hűségüket rendszeres jelenlétükkel nyilvánították ki. Ebben az évszázadban az egész ország-részek békéjét feldúló lázadásokat gyorsan elnyomták, mivel a kiskirályok helyi autonómiáját a Tudorok idején szisztematikusan aláaknázták. A történészek „Tudor békéről” beszéltek (hasonlóan a *pax Romaná*-hoz), amely a 15. századi polgárháborút, a „rózsák háborúját” követte. A vidéki főnemességet megfosztották a magánháborúk viselésének képességétől azok a törvények, melyeket a parlament a fegyveres csatlósok tartása ellen hozott. Lawrence Stone kifejezésével: az uralkodó megszerezte az „erőszak monopóliumát”.¹⁵

Szintén hozzájárult az ország konszolidációjához a század egy másik fejleménye: kialakult a „megyei közösség” tudata. Ezt nagyban előmozdította, hogy a gentry tagjai békebíróként részt vettek a negyedévenként ülésező bíróságok munkájában. Ez üléseit általában a grófság székhelyén tartotta, ugyanott, ahova esetenként a *sheriff* – aki a királyt képviselte a grófságban – összehívta a gentryt, hogy megválasszák a grófság lovagjainak parlamenti képviselőit. Néha többes jelölés alapján zajlottak ezek a választások, de legtöbbször hallgatólagos megegyezés született arról, hogy ki képviselje a gentryt a parlamentben, vagy a helyi arisztokrata patrónus állított már előzőleg jelöltet; és ez a tényező fontos szerepet játszott a vidék stabilitásának megerősödésében.¹⁶ A grófságok megszervezésével ez a stabilitás kiterjedt az ország újonnan egységes kormányzás alá került területeire is.

Nem igaz, hogy az ország területi beosztásának VIII. Henrik uralkodása idején végrehajtott reformjait mindig felülről erőltették volna a fogadókészség nélküli alattvalókra: ugyanilyen gyakran előfordult az is, hogy az alattvalók az uralkodóhoz, illetve a parlamenthez benyújtott petícióikban kérték azokat. Kétségtelenül ez történt Wales esetében, ahol a gentry örömmel üdvözölte az Angliával létrejött uniót (1536-43) és az angol szokásjog térhódítását a Határvidék szokásai és a helyi törvények rovására. Valójában az ország bizonyos részein sok walesi földesúr a jogi változások elébe ment, és birtokain már a tizennegyedik századtól önként angol földbirtoklási formákat vezetett be. A walesi társadalom és kultúra regionális jellege túlélt a régi határok és az idejétmúlt szokások felszámolását. „Anglia és Wales” mint új államközösség sohasem vált kulturális monolitá – a nyelvi különbségek és a regionális nyelvjárások szívsós fennmaradása gondoskodott erről.¹⁷ A cornwalli nyelv, ez a délnyugat-angliai kelta maradvány viszont csak a tizennyolcadik századik maradt fenn élő nyelvként. Ez volt az egyetlen kelta nyelv, melyet nem segített bibliafordítással a protestáns rezsim.¹⁸

Az ország életének és a királyi udvar központjának, Londonnak a fejlődése a nyelv és a kulturális normák bizonyos fokú egységesülését segítette elő. A régiók közti falak közül legalább egyet ledöntött egy warwickshire-i költő és drámaíró üzleti sikere az I. Erzsébet- és I. Jakab-korabeli London új színházaiban: a Közép- (*Midlands*) és a Délkelet-Anglia közöttit. Miután az „Erzsébet-kori reneszánsz” idején elöntötték az országot a nyomtatványok, kevés különbség maradt a standard angol nyelv, Shakespeare és a hivatalos bibliafordítás angolsága között.¹⁹

A Brit-szigeteken élő négy nemzet kapcsolataiban változásokat idéztek elő a kor alkotmányos és vallási fejleményei. Walesnek az országba történő betagozódása révén szorosabbá vált az angolok és a walesiek együttélése. A walesi protestáns humanisták és gentry az uniót jótéteménynek tekintették, melyet a nemzet a walesi származású dinasztiától kapott. A Tudorok walesi politikáját sikerként tartották számon, melyre precedensként hivatkozhattak Írország Erzsébet-kori jogi és kormányzati reformjaival kapcsolatban, melyek nem bizonyultak hasonlóan sikeresnek, és I. Jakab uralkodása alatt a Skóciával való nagyobb szabású unió kapcsán. VIII. Henrik Walesre és Írországra vonatkozó törvényeiben benn rejtettek a „kulturális imperializmus” elemei, különösen az angol nyelvnek az igazságszolgáltatás és a közigazgatás „hivatalos nyelvévé” tétele esetében, mely a walesi és a gael nyelvben megőrződött helyi törvények és szokások kiszorítását célozta. Noha nem tiltották nyíltan a walesi nyelv használatát, azt súlyos csapásként érte korábbi státuszának elvesztése. Erzsébet királynő uralkodása idején a rendszer engedett a kisebbségi nyelvek iránti ellenségeségből. A kezdeti elképzelést, mely szerint az „angol rendet” rá kell kényszeríteni az ország széleinek zűrzavaros társadalmára, módosította az a protestáns humanista elv, melynek értelmében lehetővé kell tenni, hogy minden nép a saját nyelvén olvashassa, hallgathassa a Szentírást. Ez volt a keresztény humanista ideál (Rotterdami Erasmus hangoztatta), mielőtt a tridenti zsinat korlátozásokat rendelt volna el a népnyelvi bibliafordításokkal szemben, és az ellenreformáció politikáját választó római katolikus egyház végleg lemaradt volna Nagy-Britanniában a protestantizmus térhódítása mögött. Az angol nyelvű Biblia és istentisztelet miatt nemcsak Angliában tértek jelentős számban protestáns hitre, hanem Skóciában is, ahol a többség nyelve a skót – az angol egy változata – volt, és a gael nyelvet csak a Felföldön, északon és nyugaton beszélték.²⁰ Erzsébet uralkodása alatt mind a Bibliát, mind az anglikán egyház hivatalos ima- és liturgia-könyvét lefordították walesi nyelvre, és ez egyfelől segítette az anyanyelv és a sajátos irodalmi kultúra megőrzését, míg másfelől előmozdította a walesi vallási élet átalakítását.²¹ Írországból a szent szövegek angol nyelvű változatait csak a 17. század elején adták ki, a misét latinul mondták, a *Vulgata* volt elterjedve, az ország pedig nagyrészt ellenséges maradt a protestantizmussal és az angol kultúrával szemben. Az írek ezért az elkövetkezőkben megmaradtak a régi hit mellett, de közben elvesztették nyelvüket. Innen ered az a paradoxon, hogy a helyi gael nyelv hanyatlása ellenére makacsnak bizonyult az ír szeparatizmus hagyománya, míg Anglia legközelebbi szomszédjában, Walesben az önálló nemzettudat a helyi nyelv fennmaradásának függvénye volt.²²

A Brit-szigetek ebben a korban történt politikai egyesítésének történetében nemcsak paradoxonok találhatók, hanem ironikus elemek is. A törvények és VIII. Henrik végrendelete szerint az angol trón öröklésének rendjében utolsó helyre került a Stuart-ház, aztán mégis az győzött, mivel végül egy skót király egyesítette Nagy-Britanniát, VI. Jakab, aki I. Jakab néven lett Anglia királya. Ha anyjának, Stuart Mária skót királynőnek sikerült volna I. Erzsébetet megfosztani trónjától, ez az egység egy vallásháború, egy mind Angliában, mind Skóciában dúló polgárháború áldozatául esett volna. Ennek elejét vette Erzsébet királynő politikája és VI. Jakab kálvinista neveltetése, de az egyszemélyi uralom korában minden sorsforduló az uralkodók szeszélye és a dinasztiák genetikája függvényében alakult. Nagyszabású terveket szöttek különböző területek egyesítésére, mindenekelőtt a dinasztikus érdekek szolgálatában, majd a század közepétől a vallási harmónia ideálja elérése

érdekében, és hogy a kontinens katolikus szövetségei ellen az egységes védekezés céljából vallási alapon ligát hozzanak létre. Ha a vallási egység számára nem lettek volna meg a feltételek a két országban, a két korona egyesítése nem történt volna olyan békésen, mint ahogy végül 1603-ban lezajlott.

*

Nagy-Britannia területének egyesítése önmagában sok olyan problémát megoldott, melyeket a határok és határörvidékek okoztak. Miután 1603-ban a Stuart-dinasztia került Anglia trónjára, csökkentek azok a nehézségek, melyekkel a Skóciával szembeni angol határörvidékek rendjének fenntartása során kellett szembenézni, bár a perszonalunió még nem számolta fel maradéktalanul a törvények végrehajtása előtt álló akadályokat. A király skót udvaroncai új udvarába, Londonba sereglettek, éppen úgy, mint ahogy a Tudor-ház alapítója, VII. Henrik kíséretében a walesiek adományokért kuncsorogtak bosworthi győzelme (1485) után. Skócia megőrizte külön kormányzati szerkezetét és presbiteriánus egyházát 1603 után, míg nem Jakab fia, I. Károly bolygatni nem kezdte a vallási kérdést, s ezáltal olyan reakciót nem váltott ki, amely hozzájárult az angol polgárháború – vagy, helyesebb kifejezéssel, „a három királyság háborúja” – kirobbanásához. A londoni királyi udvarból az uralkodó vagy miniszterei és kegyencei által osztogatott javak, anyagi és más természetű előnyök az újonnan egyesített országok feletti politikai befolyás éppoly fontos eszközeivé váltak, mint Anglia esetében. Az uralkodó elitek anglicizálódása a kultúra magasabb fokú egységesüléséhez vezetett annak a dominanciájával, amit a protestánsok „angol rendnek és jó modornak” neveztek. Wales és Skócia nemzeti arisztokráciája ezen nemzetek természetes vezetőinek a szerepét már kevésbé tudta eljátszani, noha Skóciának továbbra is saját politikai élete, parlamentje és fővárosa volt (Edinburgh) egészen az 1707. évi egyesülési törvényig.

Fordította: Szíjártó István

Jegyzetek

- 1 *A. F. Pollard*: Henry VIII. London, 1902. 1963; *Uő*: England under Protector Sommerset, London, 1900.
- 2 *W. K. Jordan*: Edward VI, the Young King, London, 1968; *Uő*: Edward VI: The Threshold of Power, 1970. *R. B. Wernham*: Before the Armada: the Growth of English Foreign Policy, 1485-1588. London, 1966. Pollard és Wernham VIII. Henrik külpolitikájának prioritásaira vonatkozó nézeteit komolyan bírálja: *J. J. Scarisbrick*: Henry VIII. London, 1967.
- 3 *Brendan Bradshaw*: The Irish Constitutional Revolution of the Sixteenth Century. Cambridge, 1979. 233, 264-265.
- 4 *G. R. Elton*: The Tudor Constitution. Cambridge, 1960. 344.
- 5 *G. R. Harriss és Penry Williams*: A Revolution in Tudor History? Dr Elton's Interpretation of the Age? Past and Present (London) 1963, 25. szám, 20-24. *W. Ullmann*, This Realm of England is an Empire. – Journal of Ecclesiastical History, XXX. évf. (Cambridge) 1979, 175-203.
- 6 *G. R. Elton*: Reform and Reformation: England 1509-1588. London, 1977.
- 7 *G. Nicholson*: The Act of Appeals and the English Reformation. In: C. Cross, D. Loades, J. J. Scarisbrick (Szerk.) Law and Government under the Tudors: Essays presented to Sir Geoffrey Elton... Cambridge, 1988, 19-30.

- 8 *Richard Koebner*: The Imperial Crown of this Realm: Henry VIII, Constantine the Great, and Polydore Vergil. – Bulletin of the Institute of Historical Research, XXVI. évf. (London) 1953, 29-52.
- 9 *Peter J. French, John Dee*: The World of an Elizabethan Magus. 1972. 1984. 8. fejezet
- 10 *P. R. Roberts*: The Union with England and the Identity of „Anglican” Wales. Transactions of the Royal Historical Society, 5. sorozat, XXII. kötet London, 1972, 49-70.
- 11 Szándékaim szerint ezt a kérdést részletesen egy, a közeljövőben megjelenő munkám fogja tárgyalni.
- 12 *G. R. Elton*: i.m. 9. fejezet
- 13 A király 1533. augusztus 8-án kelt levele Norfolk hercegéhez, melyben utasításokkal látja el az I. Ferencsel folytatandó beszélgetéséhez. State Papers, Henry VIII, VII. kötet, V. rész. London, 1849, 493-498.
- 14 *Harold Garrett-Goodyear*: The Tudor Revival of *Quo Warranto* and Local Contribution to State Building, In: M. S. Arnold et al. (szerk.): On the Laws and Customs of England: Essays Presented in Honour of Samuel E. Thorne. Chapel Hill, (USA) 1981, 231-271.
- 15 *L. Stone*: The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641. Oxford, 1965.
- 16 *J. E. Neale*: The Elizabethan House of Commons. London, 1946.
- 17 *P. R. Roberts*: The „Act of Union” in Welsh History. Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion, London, 1974, 49-72.
- 18 *A. L. Rowse*: Tudor Cromwell. London, 1969, 21-25.
- 19 *R. F. Jones*: The Triumph of the English Language. Stamford, 1966.
- 20 Lásd a következő kötet bevezetését: *Mary Robson* (szerk.): The Consise Scots Dictionary. Aberdeen. 1988. Ezúton köszönöm kollégámnak, Bruce Websternek ezt a hivatkozást.
- 21 *P. R. Roberts*: The Welsh Language, English Law and Tudor Legislation. Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion, London, 1989, 19-75.
- 22 Lásd a kelta országok összehasonlító történetét: *David Matthew*: The Celtic Peoples and Renaissance Europe. 1933, és *Reginald Coupland*: Welsh and Scottish Nationalism. London, 1954, valamint *Hugh Kearney*: Four Nations. London, 1989.

GILLIAN SUTHERLAND

A KÉSLEKEDŐ ÁLLAM

Az angol állam, minden jel szerint, csak lassan vette ki a részét az intézményes oktatás támogatásából, mind az elit-, mind a tömegoktatást illetően.¹ A kormány a dolgozó szegények iskolai képzése részére 1833-ban biztosította az első szubvenciót. De az elemi iskolák (így nevezték az alapfokú iskolákat) országos hálózatának a támogatása mellett csak 1870-ben kötelezte el magát a kormány. Az eleminél magasabb fokú iskolák és a középiskolai képzés anyagi támogatására pedig csak 1902-ben került sor. Az egyetemi szektor számottevő állami pénzügyi támogatása ugyanakkor teljesen 20. századi fejlemény.²

Az államnak az otthoni iskolaügybe való nagyon fokozatos bekapcsolódása éles ellentétben állt mind a többi európai ország példájával, mind magának az angol államnak a birodalmi és gyarmati szerepben mutatott aktivitásával, a Skóciával, Írországgal vagy Indiával kapcsolatos ténykedésével. A protestáns reformáció vezetői a nevelésre és annak kézbentartására úgy tekintettek mint a kulturális hegemonia kulcskérdésére. John Knox korától kezdve a skót kálvinisták óriási jelentőséget tulajdonítottak az egyházközségi iskolának. Írországbán a protestáns gyarmatosító állam kezdettől arra törekedett, hogy a főiskolákat és az alsóbb fokú iskolákat eszközként használja a népesség elégedetlen tömegeinek római katolikus hite elleni harcában.

A felvilágosodás gondolkodói hasonló nézeten voltak a nevelést illetően, jóllehet agresszíven világi irányt kívántak neki adni. Franciaországban, Poroszországban és a Habsburg Birodalom országaiban az iskola egyike azon kitüntetett területeknek, ahol a 18. századi állam szembehelyezkedett az egyházzal. Poroszországban és Ausztriában a napóleoni Franciaországtól elszenvedett vereség sokkhatása növelte és elmélyítette az iskolarendszer ellenőrzésére irányuló eltökéltséget; és főként Poroszországban a nevelésre döntő szerep hárult a nemzeti újjászületés és újjáépítés folyamatában. Magában Franciaországban a forradalmi kormányok ama törekvését, hogy visszahozzák az Ancien Régime oktatási intézményeit, Napóleon felkarolta. A *lycéeumok*, valamint a *grandes écoles* intézménye mind a mai napig meghatározza a francia oktatási rendszert. Eközben Indiában a 19. század kezdetétől fogva a brit Raj nem kevesebbre, mint arra volt hivatva, hogy teljesen felforgassa a nevelés révén a vallási és világi prioritásokat.³

Azt megmagyarázni, ami nem is történt meg, mindig sokkal nehezebb, mint arra magyarázatot találni, ami valóban meggesett. Végeredményben legfőljebb hipotéziseket, lehetőségeket és valószínűségeket tudunk megfogalmazni. Én elsősorban három problémát kívánok kifejtetni, az angol helyzet három egyedülálló jellegzetességére akarok összpontosítani. Először: nagyon jelentős a helyi aktivitás, a helyi struktúra és a helyi kormányzat. Másodsor: figyelembe kell venni az állam és az egyház közti kapcsolatok jellegét, valamint azokat a kompromisszumokat, melyek eredménye az (anglikán) államegyház és egy olyan társadalom, melyben a plurális vallási gyakorlat a jellemző. Harmadszor: annak is vannak következményei, hogy Anglia lett az első ipari ország.

Az oktatáspolitikára tett gyakorlati hatását tekintve mind a három jellegzetesség összefüggött egymással, hatott egymásra. A felekezeti megosztottság és mindazok a problémák, melyekkel az elemi oktatást ellátó önkormányzatok szembe találták magukat, kétségkívül befolyásolták, hogy mikor és hogyan közelítették a középiskolai oktatás ügyéhez. S ha, mint azt szeretném bizonyítani, az elsőként lezajló iparosodás élménye az angolokat egy időben arra indította, hogy hazájukban meglehetősen kevés figyelemben részesítsék az intézményes oktatás támogatását, ez bizonyonnyal nem járt következmények nélkül az alapfokú és a középfokú iskoláztatás tekintetében. Am ennek bemutatása és elemzése némi kifejtést kíván. A helyi tényezőknél és a felekezeti egyet nem értésnek, amely a helyzetet tovább bonyolította, a tényleges jelentősége legtisztábban az elemi iskoláztatás támogatására irányuló erőfeszítéseknél látható. A komoly és tudatos iskolai beruházás nélküli iparosítás következményei a középiskolai képzésről folytatott vitában nyilvánultak meg a legvilágosabban. Ezért, a témákat és a kormány beavatkozási erőfeszítéseit ebben a sorrendben fogom tárgyalni.

*

Az a panasz, hogy a kormány késlekedett a cselekvéssel, nem jelenti, hogy Angliában és Walesben a 19. század elejét megelőzően nem biztosították a szegények iskolázását. Létezett egy sor jótékonyági vállalkozás, melyek anyagi alapját vagy egy helyi notabilitás, vagy egy társadalmi egyesület teremtette elő. A jótékonyági iskolák, mind a bejárósok, mind a bentlakásosok, rendszerint meghatározott vallásfelekezethez tartoztak; és az egyházak az 1780-as évektől egyre nagyobb részt vállaltak a vasárnapi iskolák fenntartásában. Kiterjedt informális, apró-cseprő tevékenység is hatott, úgymint a testvérektől, más családtagoktól, a barátoktól vagy az ismerősöktől történő tanulás, amely egy erőteljes és tartós autodidakta hagyományt táplált. A tanulásnak ezt a fajtáját nagyon nehéz nyomon követni; ámde sok adat szól emellett, hogy hosszú időn át legalább olyan nagy, ha nem nagyobb szerepet játszott, mint a formális képzés. Különösen így volt ez az olvasni tudás terjedését tekintve, az olvasás készségét sajátították el először az emberek, és minden bizonyonnyal többen rendelkeztek e képességgel, mint az írni tudással. Problémát okoz viszont annak felmérése, hogy milyen volt a tanulás különféle módjainak a hatékonysága. Az informális tanulási metódusok fontossága miatt az iskolák számának megállapítása korlátozott következtetések levonására ad módot. A második készség, az írni tudás elterjedtségét illetően ugyanakkor van egy mércénk: a bírósági dokumentumokon, 1754 után pedig a házasságleveleken olvasható aláírások. Általuk megbecsülhető az olvasni tudás elterjedtsége is. A 18. század közepén és végén a férfiaknak durván 60%-a tudta aláírni nevét az okmányokon házasságkötése során; 1840-re már közel 70%-uk képes volt rá. A nők esetében a 18. század közepén nem sokkal 40% alatt volt a megfelelő arány, amely 1840-ben valamivel 50% fölé emelkedett. Ezek a százalékszámok nagyjából egybevágóan Anglia közvetlen szomszédainak, a kontinentális európai országoknak a megfelelő számadataival és csak kissé maradnak el Skóciáétól.⁴

A helyi és az egyéni kezdeményezések sokszínűsége, valamint jelentőségük rávilágít a kormányzat helyi szerveinek komoly szerepére, amely nemcsak az oktatásban, de más területeken is hatott. A 18. század végi, a 19. század eleji angolok a kormányhoz és a ráháruló kötelezettségekhez nem idegenül viszonyultak. Ellenben

azt várták, azt remélték, hogy a központi kormány hatalma és funkciója csak mint végső megoldás érvényesül. Elvárásaik és érintkezésük elsődlegesen az önkormányzathoz kapcsolták őket, és a kormányzat 19. századi nagy terjeszkedése, a végrehajtó hatalom gépezetének az expanziója maga is szinte kizárólag a helyhatóságokban ment végbe. A kis tanácsok álltak középpontban, mellettük felügyelőségek működtek, melyek általános felügyeleti ellenőrzést gyakoroltak és legfőljebb olyankor avatkoztak be, ha rosszul mentek a dolgok. 1832-ben a szegénytörvény és a közegészségügy megreformálója, Edwin Chadwick általános elfogadott helyzetet írt le, miszerint a központi hatalom feladata, hogy „érvényesítse az általános egyöntetűséget, és e téren úgy üt el a francia centralizációtól, hogy a központi hatóságok egyedi ügyekkel nem foglalkoznak, kivéve ha valaki megszegi az előírásokat”.⁵ Angol vonatkozásban helyesebb „kormányról”, mint „államról” beszélni, márcsak azért is, mert ez megkönnyíti számunkra, hogy a helyhatóságokat és a központi szerveket együtt vegyük szemügyre.

A helyi vállalkozások és az egyéni kezdeményezések viszonylagos sikere azt a véleményt gyökereztetette meg egyesekben, hogy nem is volt szükség a néptömegek iskoláztatásának kormányzati támogatására, legyen szó a központi vagy a helyi hatóságok segítségéről. Mindazok, akik nem voltak erről meggyőződve és azt állították, hogy az iparosodás okozta felfordulás szétdőlt a korábban fennállt helyi kereteket, beleütköztek abba, ami a 19. és a 20. századi Angliában mint „vallási probléma” vált közismertté.

Ennek mélyén az a meggyőződés munkált, hogy minden oktatás, ami egyáltalán méltó erre az elnevezésre, morális alapokon nyugszik, és mi egyéb biztosíthatná ezt a morális tartalmat, mint a vallásos nevelés? S ha a vallás a formális képzés integráns része, akkor el kell dönteni, hogy kinek a vallása legyen ez. S ez az a pont, ahol a valóságos vallási pluralizmus érvényesítése, az angol állam e téren elért sikere gátlóan hatott egy konzekvens oktatáspolitikai kialakítására.

Anglia úgy került ki a 17. századi konfliktusokból, hogy lett egy államegyháza, amely azonban nem várta el többé, hogy minden vetélytársát száműzzék. A 18. századi és a 19. század eleji római katolikusok vagy protestáns disszidentek még mindig egy sor polgárjogi és politikai hátrányban szenvedtek; ám sokkal inkább voltak nem privilegizáltak, mint társadalmi számkivetettek. Állítják, hogy marginalizáltságuk valójában bizonyos mértékű pozitív előnyt jelentett számukra, mert megszilárdította önnön társadalmi identitásukat és fokozta az egy vallásúak belső összetartását. Helyzetük nyilvánvalóan nem akadályozta számszerű növekedésüket. Az a vallási hevület, amely a 18. század végén jutott tetőpontjára, jórészt az államegyházon kívül, sőt az anglikán egyház kárára játszódtott le.⁶

Ezért, amikor a néptömegek iskoláztatását érintő állami segítség kérdése kezdett komoly formában felvetődni, az került előtérbe, hogy kinek a vallása kapjon támogatást. Az államegyház, tehát az anglikán egyház magának követelt prioritást intézményes voltára hivatkozva. De a protestáns disszidentek, valamint a római katolikusok hevesen ellenálltak ezen igénynek. Ők ti. a még fennálló polgárjogi és politikai hátrányaik eltörléséért indítottak harcot és nem kívánták újabbakkal tetézni az addigi hátrányokat. A disszidentek a whig és a liberális pártokban leltek természetes szövetségesekre, az anglikánok a torykkal szövetkeztek. A római katolikusok arra törekedtek, hogy a két szélsőt kijátsszák a középben állóval szemben. Ennek eredménye többnyire a legnegatívabb, legrombolóbb és legkárosabb fajtából való szektás viszálykodás lett, amely patthelyzetben végződött.

A kormányok kezdetben igyekeztek kitérni a probléma elől, 1833-tól a már létező helyi felekezeti kezdeményezéseknek nyújtva pénzsegélyt. 1840-től az így támogatót iskolákat a központi kormányzat felügyelősége vizsgálatnak vetette alá. De ez csak azzal járt, hogy „azoknak adtak, amelyek már addig is rendelkeztek” állami segélyekkel, ám nem nyújtott semmit a gyerekeknek azokon a vidékeken, ahol nem tevékenykedtek energikus felekezeti aktivisták; ezeket a vidékeket az „oktatási nyomor” fészkeinek nevezhetjük. Ez a helyzet módot adott arra is, hogy két felekezeti iskola késhegyig menő küzdelmet folytasson egymással annak ellenére, hogy a helység népességszáma egyetlen iskola fenntartását indokolta volna.

A parlamenti szöcsaták négy évtizede után, Gladstone első liberális kormánya tett kísérletet a patthelyzet megszüntetésére, a problémák megoldására. Az 1870-es oktatási törvény létrehozott egy új, közvetlenül választott helyi hatóságot, az iskolabizottságot, melynek egyedüli hatásköre az oktatás ügyére korlátozódott. Ezek a bizottságok azonban nem szorították ki és nem vonták ellenőrzésük alá a fennálló felekezeti iskolákat, vagy közismert nevükön a „magániskolákat”. Kiegészítették őket, mert olyan vidékeken létesültek, ahol nem volt, vagy nem kellő számban működött felekezeti iskola, valamint ott, ahol a községi, a helyi adót fizetők többsége igényelte őket. A magániskolák számára megengedett volt, hogy felekezeti vallási nevelést nyújtsanak. A bizottsági iskolák viszont megtehették, hogy semmilyen vallási nevelést nem adnak és „felekezet nélküli” tanmenetet állítsanak össze. Ráadásul az iskolabizottságoknak, ha úgy döntöttek, módjuk volt a maguk kerületében az iskolalátogatási kötelezettség érvényesítésére. Ez a rendszer az elmérgesedett viszályok némelyikét a központi szervektől a helyhatóságokhoz irányította át. Más kérdés, hogy előnyére vált-e mindez az iskolai oktatásnak. Az egymással versengő felekezetek hevesen vitatták a háromévenkénti iskolabizottsági választásokat; a kormány részéről kiküldött felügyelők közül nemegy úgy vélte, hogy mind ezek, mind a választások közti rövid intervallumok ugyancsak előmozdították a szekta jellegű villongásokat. Az iskolátlan bizottsági kerületek magániskolái sérelmezték, hogy a bizottságok tisztességtelen előnyt élveznek, mert kikényszeríthetik az iskolába járást. 1880-ban végül a kormány eleget tett mind a magániskolák követelésének, mind saját elhatározása követelményének, miszerint kiépíti az elemi iskolák országos hálózatát: egy abban az évben alkotott oktatási törvény megkövetelte az összes iskolabizottságtól, hogy szabályrendeletet alkosson az iskolába járásról, ugyanakkor az iskolátlan bizottsági kerületekben e kényszerítő hatalommal a helyi hatóságokat ruházták fel, melyet ők maguk is szerettek volna gyakorolni. Az iskolakötelezettség érvényesítésére szolgáló befolyás birtokában vagy anélkül a bizottsági-, és a magániskolák versengtek mind a diákokért, mind az állami segélyért. Mivel a magániskolák nem lentről választott vezetői nem kaptak támogatást a helyi adókból, ez a versengés mind egyenlőtlenebb és egyre tisztátalanabb jelleget öltött. Az 1870. évi oktatási törvény és kiegészítő rendelkezései nem oldhatták meg a vallási problémákat, legföljebb merőben új intézményi, közigazgatási, sőt politikai töltést kölcsönöztek nekik helyi szinten.⁷

Az 1890-es évekre az elemi iskolák állami támogatása sokkal kiterjedtebb volt, mint az 1870-es évtizedben, ugyanakkor új és növekvő egyenlőtlenségek hatották át. A struktúrák sem a meglévő, sem a keletkező új igények kielégítésére nem bizonyultak alkalmasnak. Az állami támogatás kiterjesztését szorgalmazóknak, valamint azoknak, akik igényelték, hogy az állam vegye ki a részét a középiskolák fenntartásából is, tehát a kamaszok elemi iskoláit követő képzési formáiból egya-

ránt, elsőként az oktatás helyi irányítását kellett újraszervezniük. Lord Salisbury konzervatív kormánya 1896-ban határozta el magát első törvényalkotói kísérletére; a folyamat 1902-ig azonban nem állt meg. Az 1902-es oktatási törvény eltörölte az iskolabizottságokat, megalkotta a grófsági tanácsokat és a grófsági kerületi-municipális (borough) tanácsokat, melyek az elemi-, és a középiskolák helyi irányító szerveiként működtek mindenhol. A felekezeti magániskoláktól megkövetelték, hogy alávéssék magukat némi helyi hatósági ellenőrzésnek, ennek fejében viszont anyagi támogatásban részesültek a községi költségvetésből.

E törvény előkészítése két évet igényelt. Kidolgozása és az Alsóházban történő keresztülvitele a kormány sok értékes idejébe került, ezt az időt más törvényhozói munkára is fordíthatta volna. A törvény vihart kavart a disszidentek körében, mert úgy értékelték, hogy túl bőkezűen bánik az anglikán iskolákkal. A konzervatív kormány abba a helyzetbe került, hogy a feddhetetlen és tiszteletre méltó világi és klerikus disszidentek nagy tömegei elleni bűnperekben neki jutott az elnöki szerep. Tiltakozásul ugyanis a disszidentek megtagadták a helyi adók befizetését. Csak magában Yorkshire West Riding nevű kerületében több mint hétezer ilyen bűnvádi eljárásra került sor. A parlamenti küzdelem, valamint a választókerületekben az ezt követő összetűzések emlékei meglehetősen sokáig kísértették Winston Churchillt, még 1942-43-ban is ellenezte az oktatás törvényi szabályozását.⁸

*

Mindamellet a nevelés nem az egyetlen azok közül a nyilvánvalóan kezelhetetlen és választói szempontból a legcsekélyebb vonzerőt is nélkülöző kérdések sorából, melyekkel a 19. századi angol kormányoknak szembe kellett nézni. Más problémák, mint a szegénytörvény vagy kétségkívül magának a helyi önkormányzatnak a kérdései is, elképesztően kimerítő és tisztátalan konfliktusokat gerjesztettek. Máshol Európában és ténylegesen az angol kormány számára is Írországból, az a kíváncsi, hogy az oktatás kapjon következetes támogatást, hozzájárult az állam és az egyház kapcsolatának a normalizálásához. El kell ismerni, a 19. század nagyobb hányadában az az igény, hogy Angliában és Walesben biztosíttassék az iskoláztatás, nem foglalkoztatta különösképpen az egymást követő kormányokat. Ha valamilyen igényt mint kiemelkedőt átéreztek, a hamarjában jelentkező veszélyeket is vállalták érte. Az országon belüli oktatás nem tartozott ebbe a kategóriába egészen a 19. század legvégéig. Ez megmutatja számunkra azt a kapcsolatot vagy annak a hiányát, amit az angolok oktatás és gazdasági növekedés között észleltek.

A mind az elit-, s mind a tömegoktatásra vonatkozó grandiózus nemzeti programokat másol Európában az motiválta, hogy felismerték a nevelésnek az állami hatalom vélt alátámasztásában, a nemzeti öntudat növelésében és a kulturális kibontakozásban betöltött szerepét. De kezdték úgy is szemlélni, mint a brit gazdasági uralom utánzásának és végső esetben a vele szembeni kihívásnak eszközét. Azok a nemzetek, amelyek másodikként, harmadikként, negyedikként vagy ötödikként igyekeztek iparosodni, abban reménykedtek, hogy gyorsabban hajthatják azt végre a munkaerő nagy tömegeinek rendszeres szocializációjával, illetve az elit technikai és szakszerű kiképzésével.⁹ A britek számára az iskolának ilyen megközelítése teljesen újszerűnek hatott. Az egész hosszan elhúzódó egyenlőtlen folyamat, melyet mi most az iparosodás kifejezésében összegezzünk, az ő számukra nem öltött politikai célkitűzést. Az pusztán olyan valami volt, ami egyszerűen megtörtént velük, s melyet az esemény bekövetkezése után kell racionalizálni, magyarázni és

értékelní. Rádásul ez a folyamat meglehetősen mostoha oktatási alapokon ment végbe. Ma már közhely, hogy az iparosodás folyamata, melyet egykor politikai célként tűztek ki, egészen más formát ölt, mint amilyen annak a társadalomnak a róla szóló élménye, amely elsőként éli át. Ki kívánja megismételni a cikcakkokat, a megtorpanásokat vagy a helytelen kiindulópontokat? A cél a termelés legrafináltabb módjának a lehető legrövidebb időn belüli elsajátítása, méghozzá a többi úton lévő társadalom átugrásának vagy megelőzésének a szem előtt tartásával. Innen fakad az oktatáshoz mint a nagy társadalmi tervezéshez (social engineering) fűződő komoly elvárás, legyen szó akár a 19. századi Európa társadalmairól, akár a 20. századi harmadik világról. Ám ennek felismerése, valamint a tartós gazdasági növekedésre tett hatásának a tudatosítása gyorsabban és élesebben nyilvánult meg Anglián kívül, mint az országban belül. Az angolokat önnön történelmi tapasztalatuk saját eredményességükről meggátolta a 19. század folyamán abban, hogy saját oktatási rendszerükről ilyen gyakorlati-instrumentális fogalmakban gondolkodjanak. Olyannyira szembetűnő volt hatékonyságuk oktatási tervezés (engineering) nélkül is, mi szükségük lehet akkor erre? És ha más nem, akkor az olyan oktatási programok, mint amik a birodalmi és a gyarmati ügyekkel kapcsolatban megszülettek, tovább erősítették önelégült arroganciájukat.

Be kívánom mutatni idegenkedésüket attól, hogy az oktatásra úgy tekintsenek, mint az otthoni befektetés és újjászervezés egyik fő metódusára. Szemléltető példám annak a kissé hosszúra nyúlt vitának a kicsit részletező ismertetéséből áll majd, amely a középiskoláról folyt, és amely időben megelőzte az 1902-ben megtörtént áttörést. A 19. század közepi Angliában az alapképzettségen, azaz az írni- és olvasni tudáson felüli készségek elsajátíttatására szolgáló iskolák fenntartását jótékonyági adományok vagy magánvállalkozások biztosították, vagyis magánemberek, gyakorlati papok, akik megjelentek a piacon, esetleg nővumként kft-eket (limited company) létesítő csoportok, melyek iskolát vagy iskolákat építettek. A tananyag zömmel a reneszánsz gimnázium (grammar school) tanmenetét követte, ennek középpontjában a klasszikus tárgyak és a matematika állott, és csak korlátozott mértékben kaptak benne helyet a természettudományok és a modern nyelvek. Számos adomány visszanyúlt több évszázaddal korábbra, ezért vagy nem feleltek már meg a jelen viszonyainak, vagy rosszul sáfárkodtak velük. Egy egyéni adomány módosítása bírósági eljárás keretében a felmerülő költségek miatt nem látszott ajánlatosnak, egyúttal adott közösség számára az ügy bonyolultnak is tűnt. Az 1850-es és az 1860-as éveket végigkísérte az efféle ügyekkel kapcsolatos központi kormányzati intézkedésről, valamint az azt átható általános elvekről folytatott heves, nyílt vita. Két királyi vizsgálóbizottság (Royal Commissions of Enquiry), a Clarendon- és a Taunton-bizottság tekintette át a helyzetet 1861 és 1867 között.¹⁰ Ebben a vitában mind a természettudományok, mind az állami beavatkozás kérdése fölmerült; de egyiket sem vették igazán komolyan. A természettudomány kérdése az 1851. évi Nagy Kiállítást követően vert gyökeret, amikor „Természettudományi Osztállyal” egészítették ki a Kereskedelemügyi Minisztérium Művészeti Osztályát, s a kettő együttesen díjakat osztott, valamint segélyeket adott vagy ösztöndíjakat ítélt oda természettudományos munkáért a legkülönbözőbb szinteken. Ez persze jelentéktelen beavatkozás volt a piaci viszonyokba. Nagy-Britannia viszonylag szegényes bemutatkozása az 1862-es és az 1867-es párizsi világkiállításon arra indította a fellelkesülteket, hogy lobbizzanak mind a Clarendon-, mind a Taunton-bizottságoknál, majd 1868-ban Bernhard Samuelson vezetésével felállítsák a maguk vizsgálóbizottságát.

A Clarendon-, és a Tauton-jelentések egyöntetűen azt sugalmazták, hogy a középiskoláknak többet kell tenniük a természettudományok tanításáért; ugyanakkor nem fogalmaztak meg követelményeket vagy ajánlásokat, így a legtöbb iskola figyelmen kívül hagyta őket. A Samuelson-vizsgálat ajánlásait pedig teljesen ad acta tették. Azok a támogatói, akik a természettudományos és a technikai oktatást szerették volna beépíteni az 1870 után országszerte elterjedő elemi iskolák tantervébe, szembekerültek azokkal, akik „túlképzésre” panaszkodtak és igyekeztek csökkenteni az anyagi támogatást. A középiskolai oktatást érintő általános állami beavatkozás szószólója, Matthew Arnold, a költő és kritikus maga is elemi iskolai felügyelő. Ő tagadta, hogy a piac megfelelő, alkalmasint a legjobb mechanizmusa az oktatásnak. Azt írta 1863-64-ben: „Már nagyon jól tudjuk, hogy a kereslet és a kínálat elvére hagyatkozni mindannak az elvégzése során, amit el kívánunk érni az oktatás révén annyi, mintha egy megbízhatatlan emberbe vetnénk a bizalmunkat. Addig bízunk abban, hogy megfelelően ellátja az elemi iskoláztatást, ameddig nyilvánvaló nem lett erre való képtelensége. Félredobjuk tehát, és az állam segítségét kérjük mindazon biztosítékokkal, melyek együtt járnak vele, hogy a szükségesnél is jobban lásson el bennünket elemi iskolákkal. Az elemi iskolák terén ezzel olyan rendszert honosítottunk meg, amely még mindig távol áll ugyan a tökéletestől, de él és gyümölcsöző – olyan rendszert teremtünk, amely valószínűleg túléli a lerombolása érdekében tett legkitartóbb erőfeszítéseket is. A kereslet és a kínálat elvének a középiskolai oktatást illető eredménytelensége éppoly feltűnő, mint az elemi iskolák esetében. Az emberiség nagy tömegei képesek megkülönböztetni a jó vajat a rossztól, a romlott húst a frisstől, és a kereslet s kínálat törvényére is bizonynyal azért támaszkodnak, hogy az romlatlan húst és vajat biztosítson számunkra. De az emberiség nagy tömegei nem tudják igazán jól, hogy mi különbözteti meg a jó nevelést a rossztól; itt nem tudják, hogy mit is kellene követelniük, és ezért nem bízhatjuk magunkat a keresletre azt illetően, hogy megkapjuk a kellő kínálatot. Mégha tudnák is, hogy mit kell megkövetelniük, nincs meg hozzá a szükséges eszközük, hogy ellenőrizhessék, vajon valóban azt nyújtják-e nekik, amit kívántak.”

Bizonyos fokú állami segítyezésért emelt szót, valamint az ezzel együtt járó ellenőrzésért. Polémiajának háttérben az a meggyőződése rejlett, hogy az a társadalom, amely a középiskolát főleg szociális és dekórum szerepeket ellátó intézményként kezeli, a vezetés kiürülését eredményezheti.¹¹

Arnoldot a természettudósokhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyták. A középiskolák irányításába történő állami beavatkozás, melyre az 1860-as évek végén került sor, egy szűkkörű testület, az Alapítványi Iskolák Bizottsága (Endowed Schools Commissions) megalakítására korlátozódott. Ez a szerv minden helységben megállapodott a kurátorokkal saját iskolagondnokságuk átszervezéséről. A társadalmi tervezés irányába tett egyedüli gesztus az ő részükről az volt, hogy törekedtek ösztöndíjak útján mérsékelt mobilitást biztosítani a szegény, de éles eszű fiúk számára, hogy azok felzárkózzanak az elithez. De az ami ennek igazolását szolgálta, nem a közösség, pusztán csak az egyén gazdagodását domborította ki. Frederick Temple tiszteletes, a rugby-i iskola akkor igazgatója, későbbi canterbury-i érsek, aki az 1860-as években a középiskoláról folytatott nyilvános vita befolyásolásában kulcsfigura volt, a következőket adta elő a Lordok Háza zártkörű bizottságában: „egy olyan fiú számára, aki valóban jó képességekkel rendelkezik, az a legnagyobb veszteség, ha nem tudja a képességeit kamatoztatni; számára ez valóságos depriváció. Ezért a fiúk azok, nekem legalábbis úgy tűnik, akik elsősorban

igénylik (a pénzbeli ösztöndíjakat) – azt mondhatom, hogy ami őket illeti, számukra az a legnagyobb veszteség, ha nem jutnak hozzá ilyen ösztöndíjakhoz és ugyanakkor az a legnagyobb jótétemény, amiben részesülhetnek, ha ösztöndíjat kapnak. Ők azok a fiúk, akik később képesek ezt a támogatást előnyükre váltani és felemelkedve a világban úgy találják, hogy minden egyes lépés közelebb juttatja őket ahhoz a helyhez, amely természetesen megilleti őket.”¹²

Amint az el is várható az ilyen túltengő individualizmustól, azoknak a helységeknek a kivételével, ahol alapítványi iskolák működtek, fennmaradt a középiskolai oktatásban a szabad piac korlátlan és ellenőrizetlen befolyása.

Több mint húsz évbe telt, hogy az Arnold és a természettudósok által hangoztatott érvek kezdtek végre teret nyerni. Az 1880-as években a technikai, valamint az általános természettudományi képzést sürgető kérés mind gyakrabban felhangzott. Végül 1889-ben egy befolyásos csoport, a *Technikai Oktatás Elősegítésének Országos Társasága* (National Association for the Promotion of Technical Education) puccsot hajtott végre, támogatást szerezvén a törvényhozástól, amely megengedte a grófsági tanácsoknak, valamint a grófsági municipális tanácsoknak, hogy ha úgy gondolják, a községi adókból befolyó jövedelmükből fordítsanak valamennyit a technikai képzés céljaira. Számos helyi hatóság lelkesen fogadta a törvényes lehetőséget.

A nagyarányú hirtelen változás, ami végül lezajlott, átfogóbban nyilvánult meg egy újabb királyi vizsgálóbizottság, az 1893 és 1895 között Lord Bryce vezette testületnek a középiskolákról adott jelentésében. Ők a társadalom vezető osztályának tagjaiként azt nézték, amit „professzionális és művelt osztály”-ként hívtak, majd így folytatták: „Minél szervezettebbé válik civilizációnk, annál parancsolóbb az igény az így kiművelt és megformált férfiakra, s minél nagyvonalúbb a neveletésük, annál szükségsebb, hogy a társadalom minden osztályából a legjobb képességűekkel és a legkiválóbbakkal töltsük fel a sorukat.”

A kiválasztás e folyamatában az ösztöndíj biztosította „létra” volt számukra a döntő mechanizmus, melyet sokkal tágabb körben és bőszesebbnek képzeltek el, mint a Temple- és a Taunton-bizottságok harminc évvel ezelőtt bármit, egyúttal olyannak, amely a közösség s nemcsak az egyén nyereségét szolgálja.¹³

A Bryce-jelentés volt a kiterjedt törvényhozói időszak nyitánya, melyre korábban utaltam már. Ez azt jelentette, hogy a Tudományos és Művészeti Osztályt kivették a Kereskedelemügyi Minisztérium kebeléből és egybeolvasztották a Királyi Államtanács (Privy Council) Oktatási Hivatalával, ez lett az elemi iskolák felügyeleti szerve. Végül 1900-ban létrejött az Oktatási Bizottság mint egyetlen központi irányító szerv. A folyamat az 1902. évi oktatási törvénnyel jutott tetőpontjára. A grófsági tanácsok és a grófsági municipális tanácsok, ezek az új helyi oktatási hatóságok ettől fogva kötelezve lettek arra, hogy mind a közép-, mind az elemi iskolák tekintetében, ha a helyzet megkívánta, új iskolaépületeket emeljenek. A létező alapítványi iskolák pénztámogatást mind központi, mind helyi kormányforrásból kaphattak, sőt akár a kettőtől együtt is, feltéve, ha elfogadták a külső ellenőrzést, valamint hogy e hatóságok bizonyos mértékben maguk is részt vegyenek az iskolák működtetésében.

Konzervatív kormány hajtotta végre ezt a törvénykezést. De a lendület továbbhajtotta liberális utódjaikat is. Az ösztöndíj támogatások 1907. évi felemelése jóval kiterjedtebb és bőkezűbb ösztöndíjakat biztosított már az elemi iskoláktól kezdődően. A tanárképzés alapos átszervezése is megindult. A helyi szervek, ha úgy

döntöttek, felhatalmazást nyertek arra, hogy a gyerekeket étkeztessék az iskolában. Iskolaorvosi szolgálatot szerveztek. A kormány és az egyetemek közötti kapcsolatokat kiszélesítették. Egészében, az 1895 és az első világháború kirobbanása közötti évek, ez a közel két évtized az oktatási tevékenység és a nevelés átszervezésének korábban ismeretlen időszakát hozta Angliában és Walesben.¹⁴

Hogyan lehet ezt megmagyarázni? Mindezek a fejlemények, természetesen, egybeestek a gazdasági és a birodalmi kihívás első maradéktalan felismerésével. A német és az amerikai gazdasági növekedési ütem jóval felülmúlta a britet. A dél-afrikai gyarmati kaland csúnya háborúba torkollt, búr háborúvá szélesedett, melyet – egy időben legalábbis úgy tűnt – a britek elveszthetnek. Felgyorsult végül a nemzetközi fegyverkezési verseny.

Azt a véleményt, hogy az iménti felismerések, valamint az oktatás újjászervezése között fenálló kapcsolatok nem pusztán véletlenek, alátámasztja az a nyelvhasználat is, mely oly gyakori az oktatási reform és a vele összefüggő költségek igazolásakor. A „nemzeti hatékonyság” kifejezést a politikában minden oldalon hangoztatták, néha – gyaníthatóan – teljesen cinikusan, de változatlanul eredményesen. A konzervatív vezető, Arthur Balfour, midőn 1902-ben az Alsóházban az oktatási törvénytervezet benyújtását indokolta, megjegyezte: „Akár az elmélet segítségével, akár Amerika, Németország vagy Franciaország példáival indokolva, mely országok nagy gondot fordítanak oktatási problémáikra, arra a következtetésre kell jussak, hogy a mi módszerünk a legavítottabb, a legkevésbé hatékony és a legpazarlóbb, amit a nemzeti oktatás ellátására eddig kitaláltak.”

Az iskolai étkeztetés és az iskolás gyerekek orvosi felügyeletének ügye mellett érvelve a radikális liberális parlamenti képviselő, T. J. MacNamara 1904-ben elnézést kért, ha érvelése „visszataszító szocializmusként hangzik, holott az valójában elsőrangú imperializmus.”¹⁵

*

A nemzetközi versengés felerősödött tudata, amely gazdasági és gyarmati tekintetben egyaránt jelentkezett, végül rábírta az angolokat, hogy az otthoni iskoláztatás szervezetét, az ide történő beruházás kérdését új fényben lássák. Véleményük radikálisan eltérhetett az erre szánt erőforrások nagyságát és pontos céljait tekintve. Az első világháború utáni időszak tapasztalata az volt, hogy az oktatás a kormányzati költségek visszafogásának egyik legfőbb áldozata. De akár csökkentették a pénzügyi támogatást, akár igyekeztek megőrizni annak korábbi mértékét, egyik esetben sem állíthatta senki sem, hogy az oktatás legfőbb egyéni probléma. Struktúráját és tartalmát végeredményben úgy értékelték, mint a kormányzat érdeklődésének kitüntetett tárgyát, lett légyen az központi vagy helyi hatalom. A szektaszzerű villongások és a polgári engedetlenség ellenére Churchillt 1943-ban végül meggyőzték, hogy nagy szerepet kell szánni az oktatásnak a háború utáni rekonstrukció megtervezésében.

Fordította: Gyáni Gábor

Jegyzetek

- 1 Angliát a dolgozatban végig Walessel együtt kell érteni. Az 1536-ban történt egyesülés után a jogi és közigazgatási rendszereket egységesítették. Jóllehet Skóciával 1707-ben, Írországgal 1800-ban szintén létrejött az egyesülés, melyről törvények rendelkeztek, az utóbbiak kormányzati, közigazgatási szerkezete, beleértve az oktatást is, megőrizte különállását.
- 2 Egyáltalán nincs itt tér arra, hogy bemutassuk az egyetemekkel való kapcsolatokat. Teljesebb beszámoló olvasható erről és a skóciai helyzetről a *F. M. L. Thompson* által szerkesztett *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*. (Cambridge, 1990.) III. kötetének általam írt „Oktatás” című fejezetében.
- 3 *R. A. Houston*: *Scottish Literacy and the Scottish Identity*. Cambridge, 1985. különösen a 4. fejezet, *D. H. Akenson*: *The Irish Education Experiment*. London & Toronto, 1970; *F. Furet – J. Ozouf*: *Lire et Ecrire*. Paris, 1977; *A. Prost*: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*. Paris, 1968; *James Van Horn Melton*: *Absolutism and the Eighteenth Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge, 1988; *Eric Stokes*: *The English Utilitarians and India*, Oxford, 1959. különösen az 1. fejezet.
- 4 *M. G. Jones*: *The Charity School Movement. A Study of Eighteenth Century Puritanism in Action*. Cambridge, 1938; *T. W. Laqueur*: *Religion and Respectability. Sunday Schools and Working Class Culture 1780-1850*. New Haven, 1976; *Margaret Spufford*: *First steps in literacy: the reading and writing experience of the humblest seventeenth century spiritual autobiographers*. – *Social History* (4) 1979; *David Vincent*: *Literacy and Popular Culture: England 1750-1914*. Cambridge, 1989, különösen az 1-4. fejezetek; *Phil Gardner*: *The Lost Elementary Schools of Victorian England*. London, 1984. Az idézett számadatok forrása helye *Roger Schofield*: *Dimensions of illiteracy in England 1750-1850*. – *Explorations in Economic History* 10 (1973). Az európai összehasonlításokhoz ld. *H. J. Graff* (szerk.): *Literacy and Social Development in the West*. Cambridge, 1981, (amely újra közli Spufford és Schofield máshol és korábban már publikált tanulmányait); Skóciára ld. *R. D. Anderson*: *Education and the state in nineteenth-century Scotland*. – *Economic History Review*, 2. sor. 36 (1983).
- 5 Idézi *E. T. Stokes*: *Bureaucracy and ideology: Britain and India in the nineteenth century*. *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. sor. 1980, 140.
- 6 A fejezeteknek az egész korszakban megfigyelhető roppant változatosságához és viszonylagos erejükhöz ld. *A. D. Gilbert*: *Religion and Society in Industrial England*. London, 1976. és *James Obelkovich*: *Religion, a Thompson által szerkesztett Cambridge Social History of Britain* 3. kötetében. A vallásos hitnek és kötődésnek egy sor kérdésben, nemcsak az oktatásra kifejtett tartós hatására, a politikai meggyőződések és döntések befolyásolásában játszott szerepére ld. *Richard Brent*: *Liberal Anglican Politics: Whiggery, Religion and Reform 1830-41*. Cambridge, 1990. és *J. P. Parry*: *Democracy and Religion. Gladstone and the Liberal Party 1867-1875*. Cambridge, 1986.
- 7 *Gillian Sutherland*: *Policy-Making in Elementary Education 1870-1895*. Oxford, 1973.
- 8 *J. R. Fairhurst*: *Some Aspects of the Relationship between Education, Politics and Religion 1895-1906*. publikálatlan doktori értekezés, Oxford, 1974; Hálásan megköszönöm Dr. Fairhurstnek, hogy használhattam értekezését. *P. H. J. H. Gosden*: *Education in the Second World War*. London, 1976. különösen 269-270.
- 9 *Fritz Ringer*: *Education and Society in Modern Europe*. Bloomington – London 1979; *Robert Fox – George Weiss* (szerk.): *The Organization of Science and Technology in France 1803-1914*. Paris – Cambridge, 1980; *James C. Albisetti*: *Secondary School Reform in Imperial Germany*. Princeton, 1983. Az elvárások némelyikének kritikus vizsgálatához ld. *Harvey J. Graff*: *The Literacy Myth: Literacy and Social Structure in the Nineteenth-Century City*. New York, 1979. 195-233, újra kiadva *Literacy and Social Development*. szerk.: Graff; *Gabriel Tortella*, szerk.: *Education and Economic Development since the Industrial Revolution*. Valencia, 1990.
- 10 A középiskolai oktatás biztosításáról szóló teljesebb beszámolóra ld. *John Roach*: *A History of Secondary Education in England 1800-1870*, London, 1986 és *Uß*: *Secondary Education in England 1870-1902*. London, 1991; továbbá az én tanulmányom, *Secondary Education. The education of the middle classes*. In: *Government and Society in Nineteenth-Century Britain: Commentaries on British Parliamentary Papers: Education*. szerk.: *G. Sutherland*, Shannon, 1977. A természettudományos képzésért indított kampányról ld. *Roy MacLeod*: *Scientific and technical education*. In: *Government*

- and Society. szerk.: *G. Sutherland – Michael Sanderson*. Education, Economic Change and Society in England 1780-1870. Basingstoke, 1983. különösen a 2. fejezet; és *Penny Summerfield – Eric J. Evans* (szerk.): Technical Education and the State since 1850. Manchester, 1990.
- 11 A French Eton or Middle Class Education and the State. első megjelenése MacMillan's Magazine 1863 – 4, újra kiadva In: The Complete Prose Works of Matthew Arnold. szerk.: *R. H. Super*. Ann Arbor, 1962. II. köt. az idézet közvetlenül a 263. oldalról. Ld. még Matthew Arnold on Education. szerk.: *G. Sutherland*, Harmondsworth, 1973.
  - 12 Report of the Select Committee on the Public Schools Bill, HL 1865 (481) X, 144. q. 864. bekezdés
  - 13 Report of the Royal Commission on Secondary Education (Bryce), P. P. 1895 XLIII. 138.
  - 14 Ennek a kérdésnek az egyéni vetületét már feltárták hosszabb időtávú részkérdésekre vonatkozó tanulmányok, pl. *G. Sutherland: Ability, Merit and Measurement. Mental Testing and English Education 1880-1940*. Oxford, 1984. Még senki nem tekintette át e két évtized oktatási tevékenységének teljes spektrumát és ezért alábecsülik annak jelentőségét.
  - 15 Balfour, idézi *G. R. Searle: The Quest for National Efficiency*. Oxford, 1971. 213; MacNamarát idézi *B. B. Gilbert: The Evolution of National Insurance in Great Britain. The Origins of the Welfare State*. London, 1966. 124; A gazdaságról ld. *Roderick Floud – Donald McCloskey* (szerk.): The Economic History of Britain since 1700. Cambridge, 1981. II. köt. 1860-tól az 1970-es évekig. A liberálisoknak az államot ebben a periódusban átértékelő nézeteiről ld. *Peter Clarke: Liberals and Social Democrats*. Cambridge, 1978.

RICHARD GEORG PLASCHKA

INTEGRÁCIÓ ÉS HAGYOMÁNY NEMZETI ÖNÉRTELMEZÉS ÉS TÖRTÉNELMI TUDAT KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

A nemzeti önértelmezés magában foglalja a történelmi tudatot, amennyiben ez nemzeti, a történelmi tudat pedig, amennyiben nemzetfeletti, a nemzeti öntudatot. Engedjék meg nekem, hogy előadásom elején négy modellértékű esetet mutassak be, hármát Közép-Európa, egyet India történetéből, időbelileg 1914-ből és 1918-ból, ill. 1944-ből és 1948-ból származókat, amelyek Szarajevóban, Coneglianóban, a kelet-porosországi főhadiszálláson és Delhiben játszódtak le.

I. A négy eset: 1914, 1918, 1944, 1948.

1. 1914.: Szarajevó

Ősszel, október 12-ével kezdődően a katonai börtön egyik nagy termében folyt a trónörökös merénylői és segítőik elleni per, összesen 25 ember ellen. Mehmedbašić kivételével, akinek sikerült Montenegróba menekülnie, mind a hat merénylő 20 év alatti volt. Fiatal elszántsággal válaszoltak a nemzeti önértelmezésükre vonatkozó kérdésre is. Gavrilo Princip a legnagyobb odaadással mutatott rá: „amikor az ember nemzetét szereti, nem gondol magára, akkor képes mindent megtenni.” Nedeljko Čabrinović: „Ausztria belsőleg rothadt”, és magyarázólag: „egy állam, amelyik nem a nemzeti elv alapján épült fel... azt csak a pusztá fegyelem tartja össze. Minden ereje csak a szuronyokon nyugszik.” Vaso Čubrilović aláhúzta 1915-ben, hogy Ferenc Ferdinánd állt az állam militarista klikkjének az élén – ezért került terfőkre.¹

2. 1918: Conegliano

1918. június 16. Coneglianóban volt a XXIV. osztrák-magyar hadtest harcáláspontja. A cs. és kir. hadsereg támadásának második napján történt az olasz fronton. Coneglianóban összegyűjtöttek néhány ezer hadifoglyot, akiket folyamatosan hoztak a frontról. Ez ellen a tizenöt ellen ezen a 16-i napon hadbírótság ítélkezett egy magyar őrnagy elnökelete alatt. Mind a tizenöt katonát halálra ítélték.

Ki volt ez a tizenöt ember? Cseh legionáriusok voltak, csehek, akik fogságba kerültek, és akik késznek mondták magukat az Osztrák-Magyar Monarchia ellen harcolni. A Piave-áttörés után fogták el őket, a Piave túloldalán, az olasz állásokban a Montenellőért folytatott harcban. Őket – mint ahogy egy cseh forrásból kitűnik – a többi olasz hadifogoly árulta el. Elkülönbítették és még aznap elfélték őket. Eredetileg a kivégzést kötél által kellett volna végrehajtani, majd ezt golyó általi halálra változtatták, és azonnal végre kellett hajtani. A kivégzést még az esti órákban végrehajtották a II. Viktor Emánuel laktanya gyakorlóterén. Tisztek, katonák és a város képviselői voltak ott. Onnan vezették elő az elféltéket fegyveres kíséret mellett, kezüket hátul dróttal megbilincselve. Miután a bilincseket levették

róluk, térdén állva kettesével kivégezték őket. A kivégző osztagot egy magyar egység adta. Az utolsó négy embert a kivégzés után kocsira rakták, végigvitték a kaszárnyából vezető úton, a Viale Monticellán, majd ott nadrágszíjjal felakasztották őket az első négy platánfára. Mellükre táblát akasztottak: „Zrádci vlasti, Čechoslováci” (hazaárulók, csehszlovákok) felirattal.²

Említésre méltó jelenet, hogy egy magyar őrmester, aki tudott szlovákuul, megkérdezte a kivégzés előtt álló bűnösöket, hogy miért harcoltak. Ekkor megmutatták neki a piros-fehér gallérhajtókájukat és azt felelték, „za svobodu vlasti”, a haza szabadságáért halnak meg.³

3. 1944: a főhadiszállás

Július 20-án bomba robbant a Führer kelet-poroszországi főhadiszállásán egy barakkban a helyzetértékelő tanácskozás alatt. Az előtérben nagy sebességgel indult egy autó a repülőtér irányába. Az autó hátsó ülésén egy fiatal ezredes — a merénylő, gróf Claus Schenk von Stauffenberg.

Stauffenberg Dél-Németországból származott, katolikus nemesi családból. 1907-ben született, 18 éves korában lépett be a Reichswehrbe, a lovassághoz, kitűnő tisztnek számított, a vezérkari pályát választotta. 1933-ban még üdvözölte a hatalomátvételt, 1939-re megdöbbenéssel, Hitler elítélésével reagált: „A bolond háborút csinál.” 1940-ben a csapatszolgálatból, egy páncélosadosztályból az OKH-ba (Hadsereg főparancsnokság) vezényelték. Növekvő ismereteit egyre kritikusabb magatartás követte. Tisztársai körében a fővezérségen már kimondta a végkövetkeztetést: a frontra kell jelentkezni, hogy megszabaduljon az ember ettől a dilemmától? Teljesen másra van szükség. Aki vezető vezérkari poszton van, még ha fiatal vezérkari tiszt is, annak el kell jutni egy pontra, ahol már semmi más szempont nem érvényes, csak az az egy, hogy „az Egész szándéka mellé kell állnia.” Ettől a felelősségérzéstől vezéreltetve fogott hozzá a merénylethez Stauffenberg 1944. július 20-án.

Közben mint első vezérkari tiszt egy afrikai páncélosadosztálynál súlyosan megsebesült. Mint fiatal ezredes és a berlini tartalékhadsereg parancsnoki stábjának vezetője bejárása volt Hitlerhez, így hozzáfoghatott tettehez. Gneisenau, aki a Napóleon elleni harcot vezette, Stauffenberg ősei közé számított. Nemzeti felkelésnek kellett Hitler ellen is bekövetkezni. Ennek véghezvitelét felelősségteljes és felelősség vállalásra képes férfiaknak kellett magukra vállalni és vezetni. A 20-i merénylet vége: a kivégzés éjjélkor a parancsnoki épület udvarán, gépkocsilámpák fénycsóvjában. Stauffenberg utolsó kiáltása Németországot élte.⁴

4. 1948: Delhi

1948. január 30-án gyilkolta meg Delhiben Nathuram Vinayak Godse Mahatma Gandhit. A merénylő egy fanatikus hindu. Gandhi Pakisztán és India, a muszlimok és a hinduk békés egymás mellett éléséért akart cselekedni a kölcsönös elűzetések, a menekültek milliói, a mindkét oldalon szított bajok, halálok és gáztettek ellenére.

Gandhi háttere: India — a harc Nagy-Britannia gyarmati uralma ellen. Gandhi 1869-ben született, ügyvéd volt, európai iskolázottságú. A világ úgy ismerte meg őt, mint asztétikusnak tűnő embert, fehér lenköpenyben, mezítláb, egyszerű szíjszandálban. Nyolcszor tartóztatták le, hat évet töltött börtönökben. Az erőszakmentes-

ség forradalmárává vált. Honfitársai „Mahatmá”-nak, vagyis „nagy léleknek” tisztelték. Churchill gúnyosan „félmeztelen fakírnak” nevezte.

Mahatma Gandhi életének egyik legmélyebb benyomást tevő pillanata: beszéde a brit bíróság előtt 1922-ben. A vád, hogy „utálatot és gyűlöletet szított” Ófelsége törvényes kormánya ellen. Gandhi elvállalta: a brit birodalom, amely a szervezett kizsákmányoláson alapszik, pusztuljon el, ha van „igazságos Isten,” és aláhúzta, hogy nem vár és nem kér kegyelmet, szembenéz a „legszigorúbb büntetéssel”. Gandhi egész életenergiáját az idegen uralom elleni harcba állította, mégis élete végéig a tolerancia, az emberi szeretet és az igazságosság harcosa maradt. Amikor a merénylő rálötte a három golyót Gandhi összesett, és csak azt rebegte még: „Oh, Istenem”.⁵

A nemzeti önértelmezés négy esete – végső helyzetekben – : a soknemzetiségű állam elleni fellépés az országhatáron belül és kívül, az erőszakos uralom elleni lázadás és olyan erőszakos uralom elleni lázadás, amely egyben idegen uralom is volt. Árulók? Hősök? Az árulás és a hőstett ambivalens voltára jellemzőként a coneglianói szavak: „zrádce vlasti” és „pro slobodu vlasti” – „hazaárulók” és „a haza szabadságáért.” Magyar területen a 19. században ide lehetne sorolni Petőfi Sándort is, a költőt, a forradalmárt, a vándorszínészt, aki nagyon fiatal volt, aki nagy társadalmi mélységből tört fel, akiben a lázadás szelleme is lüktetett, akiben volt egy adag szeretet még a betyárok iránt is, és a háttérben a nemzeti történelemkép, a halálba ragadó, a vereség nyomorúságos halálába – menekülés közben utolérték, lemészárolták...⁶ A következőkben néhány megjegyzés a cselekedetek főbb motívumaihoz: a nemzeti önértelmezés mind objektív, mind szubjektív értelemben és a történelmi tudathoz mint ennek egyik lényeges tényezőjéhez.

II. A nemzeti önértelmezés objektív és szubjektív értelemben

A modern nemzeti önértelmezés objektív értelemben integrációs erő, amely bizonyos előfeltételek között az emberek nagyobb csoportját köti össze. Ez olyan mozgalom, amely Közép-Kelet-Európában a 19. században vette kezdetét. A nemzeti mozgalom mélyebb hatásában a létrejövő polgári-ipari társadalomba való átmenet eredményeként jelentkezett. Az új integrációs tendenciák – és ezt sokáig nem értékelték kellőképpen – kölcsönhatásban vannak az ebben a társadalomban újonnan fellépő technikai és tudományos fejlődéssel, ill. az ebből fakadó társadalmi mozgással.

A technikai-gazdasági fejlődés a kezdeményezések, az újítások és a teljesítmények sokaságára épült: új termelési tartalékok feltárására, új technológiák bevezetésére, termelési kapacitások emelkedésére, tökéletesített és gyorsabb közlekedési kapcsolatok megteremtésére, a helyi piacörzetek kibővítésére, új értékesítési területek megszerzésére. Új területi összefüggések nyerték el körvonalukat, az új társadalompolitikai rétegek pedig kezdeti konzisztenciájukat.⁷

Az új technikai-gazdasági követelményeket követő társadalmi átstrukturálódás a modern munkamegosztású, kifinomult, érzékeny, egymással összefüggő mechanizmusokkal, növekvő szociális kommunikációval rendelkező társadalomhoz vezetett. A fejlődést egy viharos művelődési folyamat és az egynyelvűek egymáshoz tartozásának fokozatos tudatosulása hajtotta. Politikai téren teret nyert a demokratizálódási folyamat, a népmozgalom- és népszuverenitás, a társadalom egységként való képviselésének, a nemzetnek mint egységnek, annak autonóm fejlődésének és

saját államiságának gondolata. A folyamatra rányomták a bélyegüket bizonyos, a folyamatot végrehajtó csoportok azáltal, hogy nemzeti kulturális társaságokat alapítottak, fel- és kiépítették a nemzeti iskolahálózatot: a népiskolákat, a középiskolákat és a nemzeti művelődés vezérhajóit, az egyetemeket, és továbbá a széles körhöz szóló, nemzeti meghatározottságú tömegtájékoztatási eszközök alapítása és hatása által. Karl W. Deutsch éppen a nyelv politikai-állami jelentőségére mutatott rá, amikor szociológiai szempontból meggyőzően bizonyította, hogy mennyire alapvető hatása volt a nyelvnek a társadalmi mobilizáció felerősödött kommunikációs szükségletében; a nacionalizmus ösztönzője és előrehajtója volt.⁸

A nyelvet a nemzeti hovatartozás fontos ismérvének, a nemzet döntő elemének tekintették. Ezért jelentkeztek — Eugen Lemberg mutatott rá, hogy a nyelvnek már és éppen a nemzeti önértelmezés korai szakaszában van jelentősége⁹ — az intenzív nyelvápolás és nyelvújítás időszakai: a törekvések, hogy megtisztítsák saját nyelvüket a szomszéd nyelvek hatásától, a saját irodalmi nyelv utáni törekvések: szótárakat, nyelvtanokat állítottak össze; elmúlt korszakokhoz igyekeztek kapcsolódni, a hagyományokhoz: meséket, hősi eposzokat kerestek, gyűjtöttek össze, adtak ki, hősi eposzokat hamisítottak is.

A nyelv- és irodalomtudomány mellett fontos nemzeti jelentőséget kap a múlt-hoz való kapcsolódás iránti törekvésben a történelem. A történelmen keresztül kapta meg a nemzet az időbeli dimenzióit: évszázadokon keresztül kialakult különleges személyiségként, aki saját jellemmel, saját szerepképpel rendelkezik. A történelem kiemelte a múlt nagy pillanatait, a nagy embereket, követendő példáikat. A történelem menetét pedig nemzeti élménnyé alakította: az emberek örültek a győzelmeknek, bánkódtak a vereségek miatt. A múlt hőseit példaként, példaképként mutatták be, és a történelem összességében olyan volt — gyakran még a vallási magatartást is beleértve —, mint a csoportterkölcshöz való appellálás. Persze a történelem itt veszélybe került, mert nemzeti értékeket kellett olyan korszakokhoz is fűzni, amelyek semmi esetre sem a modern nemzeti mozgalom értelmében vett korszakok voltak, és ezáltal a történelem nemzeti-imperialisztikus vonásokat kapott.

Néhány kiegészítő gondolat a közép-kelet-európai művelődési folyamathoz. Szorgosan összehasonlították a nemzeti iskolahálózat, a népiskolák, a középiskolák fejlődését. A főiskolák általában hamar ostromolt bástyák voltak. A közép-kelet-európai főiskolai oktatásban való részvétel tekintetében mint modell kerüljön bemutatásra a dunai monarchia egyik fejlődési tényezője, példaként a nemzetek népességi és a főiskolai hallgatók arányának viszonyára.¹⁰

	1910	
	Népességarány	Főiskolai hallgatók aránya
	%	%
német	23,6	30,7
magyar	19,8	23,4
lengyel	9,8	15,2
olasz	1,5	1,8
cseh	16,5	14,9
szlovák	—	—
szlovén	2,5	1,5
horvát, szerb	11,1	4,8

	1910	
	Népességarány %	Főiskolai hallgatók aránya %
rutén (ukrán)	7,9	2,9
román	6,3	2,1
egyéb	1,0	2,7
	<hr/> 100,0	<hr/> 100,0
ebből zsidó	4,4	17,2

Szubjektíven a nemzeti önértelmezést mint magatartást kell felfogni, amelynek értelmében magunkat egy nagycsoport integráns részeként érezzük.

Természetesen az állam is tudott az előbb bemutatott közösségi formaként integrációt elősegítően hatni – kiegészítőleg vagy konkurálóan. Az állam magára vállalta az integrációt az idáig felsorolt összes elemmel együtt: a gazdasági és társadalmi állami-centripetális fejlesztést, a bírói és hatósági hierarchiát a legmagasabb szintekig, a hivatalos nyelv érvényesítését; az iskolai nyelv, a hivatalok és bíróságok nyelvének, a katonai szolgálati és vezénylési nyelv meghatározásáig, de a történelemkép kialakítására gyakorolt hatást is, az állami normatívák keretei között. Kiegészítésként ehhez hasonlóan integráló hatásúak lehettek és lehetnek a hitbéli perspektívák is – a nyelv megőrzésében, ill. a hagyományoknak a történelemben való továbbvitelében.

Ehhez még azt kell hozzáfűzni, hogy a soknemzetiségű állam egészen napjainkig a legvégső lojalitás tekintetében nem volt és nem is mindig teljesen hatásos. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az állam integrációs erejének – mint minden integrációs erőnek – egyik fontos eleme a reményteljes jövővárás is. A hagyományok felépítését érzik a megfelelő pozitív jövőbe való ugrás alapjának. A nacionalizmus ebben az értelemben diszpozíció, hajlam egyfajta „mi”-érzésre, „mi”-magatartásra, beilleszkedésre, egy nagycsoporttal való azonosulásra. Tudatos magatartás és deklarációs készenlét: Ernest Renan „plébiscite de tous les jours”-ról, mindennapi népszavazásról beszélt. Daniel Katz, a nacionalizmus egyik legélesebb eszű kutatója a nacionalizmus legfontosabb szubjektív funkciójának az „ego” kiterjedését, a „pszichológiai bevétel” növekedését nevezte meg, a személyiség a saját önértelmezésében egy nagyobb világ részeként van jelen.¹¹

A csoporthoz való tartozás ugyan ezen keretek között önmagában véve flexibilisen jelentkezik: az egyén a csoporttal szemben igényt tarthat bizonyos mértékű szabadságra és távolságra – egyrészt akár többféle csoport alkotására, másrészt akár a csoportváltoztatásra. Mégis gyakran türelmetlenség uralkodik: a többszörös csoportképzésnél a csoport a legnagyobb beilleszkedést követeli a csoporthoz való tartozás értékcskáláján.

A „mi”-érzés erősödése pszichológiai fokozatokban: az egyénnek az az érzése, hogy valamihez tartozik, közös csoportérdekhez, ez a csoport számára siker utáni várakozáshoz vezet, mind a kettő pedig magában foglalja a csoport értéktartalmait, mindenekelőtt ez az utóbbi vezet a csoportlojalitáshoz – a csoportlojalitás a csoport érdekében végzett szolgálatot igényli – és intenzív ösztönzés közepette a csoport iránti odaadáshoz. Ezek szélsőséges esetben intoleranciához és önfeláldozáshoz vezethetnek: részben intoleranciához a szomszédos csoportokkal szemben az ellenségkép kialakításában és a más csoporthoz való közeledés vagy a csoportváltás árulásként való megítélésében; másrészt viszont az önfeláldozásig mint a csoport-

lojalitás legmagasabb teljesítéséhez vezethetnek. A csoport az önértelmezésen túlmenően ebben a „mi”-intenzitásban öngigazolást és önmegvalósítást nyújt.

Miben rejlik az ilyen szélsőséges magatartás veszélye? Karl W. Deutsch rámutatott, hogy nemcsak a nacionalizmus, hanem minden ideológia veszélye, hogy saját elképzeléseit és értesüléseit többre tartja, más híreket és elképzeléseket kiszorít és végül — abban eszkalálódva, hogy magát mindennél többre tartja és minden mást elfojt — saját felismerési képességét megbénítja. Az extrém ideológiának elkötelezett „nem vesz tudomást a valóságról, míg azzal összeütközésbe nem kerül.”¹²

III. A nemzeti történelmi tudat és a történész kihívásai

A nemzet olyan beállítása, hogy az kiterjedt „ego”, vagyis egyfajta személyiség, individuum, ahhoz vezetett, hogy a nemzetek mindegyike határozott személyiség-képben akarta magát megismerni: bizonyos politikai, kulturális, erkölcsi eszme hordozójaként. Itt kezdődött a történelem nemzeti feladata: milyen szerepet játszottunk, elődeink milyen példát adtak nekünk, mit tettünk mi a világért, mit adtunk a világnak, mi a mi értékünk ennek megfelelően.¹³

A társadalom nemzetekbe való tagozódásával vált a nemzet a történetírás elsődleges tárgyává. Egyik elődje az államtörténetírás volt, amelyet az abszolutizmus óta erőltettek, és amely két ok miatt is kézenfekvő volt; a források tekintetében az állam világos, körülhatárolt forrástermelő volt, az állam reprezentánsainak érdeke, hogy az államtudatot a történetírás segítségével erősítsék, vagyis hogy történetileg megalapozott államképet mutassanak be. A 19. századtól kezdve vonatkozta elsődlegesen magára a nemzet a történelmi tudatot, hogy a hagyományok által is elősegítse a legitimitációt és az identifikációt.

Módszertanilag a nemzetnél — individuumként felfogva — ugyanazok a veszélyek merültek fel, mint a személyiségnél az életrajzban: az a tendencia, amely elfogultsághoz, egyoldalúsághoz, hódolathoz vezet, és az a tendencia, amely a nemzet fejlődésének időbeliségét nem veszi figyelembe, a nemzetet a történelem állandó elemének tekinti, ill. az a tendencia, amely nem veszi figyelembe a térbeni kötöttségeket, a nemzetet a történelemben izoláltan fejlődő elemnek tekinti. A belső folyamatok tekintetében kialakult a nemzeti történelem menetének normája: az eredeti szabadság és tisztaság őskorszaka, az idegen betörés, a fenyegető és a valós idegen behatás szakasza, az ellenállás kiéptítése, a szabadság elvesztésének, az elszenvedett elnyomásnak, a kezdődő elidegenedésnek az időszaka, majd utolsó szakaszként a megmenekülés, a kezdődő nemzeti önállósági mozgalom, a nemzet újra önmagára találása, a nemzeti önértelmezés és a saját nemzeti „jelleg” visszaszerzése.¹⁴

Az Európán kívüli nemzeti mozgalmak folyamataiban is megfigyelhető az a tendencia, hogy a nemzeti öntudatot, önértelmezést a történelmi hagyományokhoz való visszanyúlással alapozzák meg. Visszanyúlnak a gyarmatosítás elleni harchoz, adott esetben a gyarmatosítást megelőző kor hagyományaihoz is, néha — mint Európában a középkori államiság esetében — a nemzeti szempontból kérdéses hagyományokhoz: minden esetben a kultúra, a hatalom, a területi kiterjedés tekintetében jelentős korszakhoz, összességében a történelmi tudat által is keresett „önálló” lét felé. Persze ez a tudat leegyszerűsítő, van, ahol a külső ellenségkép leépülőben van, vagy a szociális kérdés lép előtérbe, néha csak rövid idejű indulatokban lobban fel, néha egész régiók felé fordul, mint a pánafricanizmus, pánarabizmus.¹⁵

A történelem jelentősége a nemzeti önismeret számára, a múlt élménye felvilantatta Eötvös Józseffel 1846-ban Horvát István nekrológiájában: „Ki őt egyszer hallá, ha tanítói székén .... Árpád.... dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állításait, kik a magyart szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré, s fajunkat az erényes scytha s legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté, — vagy továbbá ... s nem messzebre nyomult mlg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunknak tartozónak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kételkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszeretet hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is.... Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.”¹⁶ (Báró Eötvös József összes művei 12. 239. p.)

Kétségtelenül hosszantartó hatásra törekedett a korai történelemkép, főképpen a nemzeti integráció korai szakaszában — ugyanúgy erre mutatnak más népek példái is. A nemzetekre tagozódni látszó világban — egészen az Egyesült Nemzetekig, alkalmasint azokat államnemzetekként felfogva — még ma is megvan a nemzeti történelemnek a maga jelentősége. Mégha az Egyesült Nemzetekkel állam-nemzetek is keletkeznek — a nemzeti integráló hatások az államok számára is világosak —, vannak ezzel ellentétesen lejátszódó folyamatok is. Éppen az európai jelen nyújt államellenes, elsődlegesen nyelvi és vallási meghatározottságú mozgalmakra izgalmas példákat. Nem kétséges, hogy az állam integráló hatást fejt ki a gazdasági, társadalmi, oktatási folyamatokban, a hatósági és bírósági berendezkedésben, a történelmi hagyományok kialakításában, a felekezeti magatartás és az uralkodó nyelv tekintetében. Az állam integráló erejének határait nemcsak a dunai monarchia ismerte meg, hanem megismerik a jelen megosztott és soknemzetiségű államai is. A közösség — az állami is — kornak megfelelő vonzereje határozza meg végül is az alkotóerejét. A vonzerő korhoz való alkalmassága itt a megújulás képességét, egyfajta igényt jelent, amelyet állandóan, újra és újra igazolni kell. A nemzeti történetírásnak is, ha orientáló és alakító tényező akar lenni, még akkor is, ha nem rövidtávú tendenciákat követ, számításba kell vennie ezt a kornak megfelelést.

Éppen az európai, nem utolsósorban a közép-európai nemzeteknek — amelyek még nemrégén ezelőtt is abban az elképzelésben éltek, hogy a nemzeti történelem egész értelme a nemzeti jelleg, a nemzeti sajátosságok megőrzése, a saját út felismerése — sikerült fokozatosan arra a felismerésre jutniuk, hogy fejlődésük nem teljesen elszigetelt, elkülönült, izolált, hanem útjaik meglepően nagymértékben közös utak. A tanulság a nemzeti-történelmi kutatás számára: a nemzeti történelmet jobban, a múltban is sokkal hosszabb távon, mint eddig kell az egyetemes történelembe beilleszteni. Új nemzetek feletti mozgalmak új kezdeményezéseket kínálnak. A szükséges módszertani eszköz az összehasonlítás. A közös, nemzetek feletti hagyományok kiválasztása, kialakítása a nemzeti hagyományokból mindenképpen a mai nemzeti történetírásnak is egyik tudományos feladata.¹⁷

A bevezetőben megemlített négy eset továbbra is nemzeti történetírásuk meghatározó momentuma, és a nemzeti történetírás keretei között bizonyára továbbra is kiemelkedő mozzanatok maradnak. De nemcsak az a kérdés szól majd hozzájuk, hogy tettük melyik nemzeti hagyományból ered, hanem egyre inkább az is hozzákapcsolódik, hogy melyik nemzetek feletti hagyományokkal áll kapcsolatban. Karl Jaspers mutatott rá: a technika kora hozta magával, hogy egyre kevesebb a „lokális” esemény, egyre kevesebb egymástól „elszigetelt történés” van, sokkal inkább „egy

egész állandó, kölcsönös kapcsolatban.” Az emberiséget globális kommunikáció és integráció fogja össze. És ez az „univerzalitás tudata” fogja egyre inkább meghatározni a történelemnek feltett újabb kérdéseket.¹⁸

A történész úttörő és figyelmeztető volt, és most is az – gyakran a politikai lépések előtt – már tárgya lényegének és mértékének megválasztásában is. Nem utolsósorban felelősséggel tartozik kiválasztott tárgyának elfogulatlan megismertetéséért is. Ha a jelen kétségtelenül meg is határozza a kérdésfelvetést, a történészek akkor is meg kell óvnia a múlt sajátosságát, önállóságát, még azoktól az előzetes feltevésektől is, amelyek felé a jelen hajtja őt. Nem a történész feladata, hogy a jelen politikai téziseinek megalkotását a priori történeti kötöttségekkel igazolja. Egyedül a történész viseli a felelősséget azért, hogy a történelmet és a jelent összekapcsolja, a történelemnek – Alfred Heuss szavaival – „általánosságban szellemi relevanciát” kölcsönöz.¹⁹ Ezt a felelősséget kell érvényesítenie az igazság keresésében – amely, a történész állandó kihívása és mindig újra és újra előtör –, a méltányos értékelés keresésében, a nemzeti múlt és ezáltal a nemzeti önértelmezés esetében is, akár jól jön éppen, akár nem.

Jegyzetek

- 1 *Dedijer*, Vladimir: Die Zeitbombe. Sarajewo 1914. Wien/Frankfurt/Zürich, 1967. 607-619; *Wüthle*, Friedrich: Dokumente zum Sarajevo-Prozess. Wien, 1978; *Čubrilović*, Vaso In: Špatný, Emil: Příklad sarajevského atentátu. In: Žipek, Alois (Rd.): Domov za války. Praha 1930. II. 216 f.
- 2 V boj! Obrázková kronika československého revolučního hnutí v Itálii 1915-1918. Praha, 1927. 846-849; Österreich-Ungarns letzter Krieg, Wien, 1938. VII. 260-266.
- 3 V Boj! 846.
- 4 *Müller*, Christian: Oberst i. G. Stauffenberg. Düsseldorf, é. n. *Zeller*, Eberhard: Geist der Freiheit. München, é. n.; *Kramarz*, Joachim: Claus Graf Stauffenberg. Frankfurt a. M., 1965.
- 5 *Sharp*, G.: Gandhi as a Political Strategist. Boston 1979; *Fischer*, Louis: Gandhi. München, 1984; *Gandhi*, Mohandas Karamchand: Rede vor Gericht in Ahmedabad 1922. In: Bauer. Widerstand. 221.
- 6 *Ilyés Gyula*: Sándor Petőfi. Budapest, 1971. 39-71, 149, 308-311, 421; Die Geschichte Ungarns. Budapest 1971. 333; *Handk* Péter: Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Budapest, 1984. 40-54.
- 7 *Plaschka*, Richard Georg-*Haselsteiner*, Horst-*Suppan*, Arnold: Zum Begriff Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südosteuropa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – Österreichische Osthefte, 20. 1978. 48-78; *Berend T. I.* – *Ránki Gy.*: Economic Development in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. New York, 1974.
- 8 *Deutsch*, Karl W.: Some Problems in Nation-Building. *Wilson*, David A.: Nation-Building and Revolutionary War. In: Deutsch-Foltz, William J.: Nation-Building. New York 1966. 6 ff., 85-89; *Deutsch*, Karl W.: Nation und Welt In: Winkler, Heinrich August (Hg.): Nationalismus. Königstein/Ts. 1985. 52 ff.; *Mommsen*, Hans-*Martiny*, Albrecht: Nationalismus, Nationalitätenfrage. In: Marxismus im Systemvergleich. Frankfurt/New York 1974. 98 f., 115.; *Schieder*, Th-*Burian P.* (Hg.): Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen. München-Wien, 1971; *Hroch*, M.: Obrození malých evropských národů. Praha, 1971; *Snyder*, Louis L.: The Meaning of Nationalism. New Brunswick/New Jersey 1954.
- 9 *Lemberg*, Eugen: Nationalismus I, II. Reinbek b. Hamburg, 1964; *Hayes*, Carlton J.H.: Nationalism: A Religion. New York, 1960; *Kohn*, H.: The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background. New York, 1961; *Niederhauser* Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Budapest, 1976; *Sugar*, F., *Lederer*, I. J. (Ed.): Nationalism in Eastern Europe. Seattle-London, 1969; *Kemiläinen*, Aira: Nationalism. Jyväskylä, 1964.
- 10 Österreichisches Statistisches Zentralamt (Hg.): Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich. 1829-1979. Wien, 1979; *Otruba G.*: Die Nationalitäten- und Sprachenfrage

- des Höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863-1910). In: Plaschka, R. G., Mack, K. (Hg.): *Wegenetz europäischen Geistes*. Wien, 1983. 88-106; *Plaschka*, Richard G.: *Umwelt und Grundtendenzen der Studentemigrationen in Mittel- und Südosteuropa*. In: *Wegenetz II*. Wien, 1988. 18 f.
- 11 *Katz*, Daniel: *The Psychology of Nationalism*. In: Guilford, J. P. (Hg.): *Fields of Psychology*. N. Y. 1948. 163-181; *Winkler*, Heinrich August: *Der Nationalismus und seine Funktionen*. In: *Winkler: Nationalismus*. 28; Uo. *Katz*, Daniel: *Nationalismus als sozialpsychologisches Problem*. 67-84.
  - 12 *Deutsch*: *Nation und Welt*. 50 ff.; *Weilermann*, Hermann: *Nation and Personal Structure*. In: *Deutsch/Foltz: Nation-Building*. 40-46; *Hayes*: *Nationalism: A Religion*. 170 ff.; *Suppan*, Arnold: *Der Nachbar als Freund und Feind. Wechselseitige Geschichtsbilder und nationale Stereotypen im südslawischen und österreichischen Bereich*. – *Österreichische Osthefte* 29/3. 1987. 295-322.
  - 13 *Lemberg*: *Nationalismus*. I. 178, II. 45 ff.; *Hayes*: *Nationalism: A Religion*. 4 f.
  - 14 *Snyder*: *The Meaning*. 27 ff., 76-82, 112-115; *Schieder*, Theodor: *Geschichte als Wissenschaft*. München/Wien, 1965. 137 f.; *Lemberg*: *Nationalismus I*. 115 f., II. 45 ff.; *Mommsen*: *Nationalismus* 105 f.
  - 15 *Hayes*: *Nationalism: A Religion*. 154-163; *Deutsch*, Karl W.: *Some Problems in Nation-Building*. *Emerson*, Rupert: *Nation-Building in Africa*; *Scott*, Robert E.: *Nation-Building in Latin America*; *Foltz*, William J.: *Building the Newest Nations*; *mindegyik* In: *Deutsch-Foltz*, William J.: *Nation-Building*. New York, 1966. 4 ff., 108-114, 76-79, 119-122; *Schieder*, Theodor: *Probleme der Nationalismusforschung*. In: *Schieder*, Theodor (Hg.): *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*. München/Wien, 1971. 12 f.; *Lemberg*: *Nationalismus*. 264-307.
  - 16 *Weber*, Johann: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. *Südosteuropäische Arbeiten* 64. München, 1966. 76.; *Haselsteiner*, Horst: *Das Nationalitätenproblem in den Ländern der ungarischen Krone*. In: *Volk, Land und Staat*. Wien, 1984. 119.
  - 17 *Kemiläinen*: *Nationalism*. 233 f.; *Schieder*: *Geschichte als Wissenschaft*. 139 f.
  - 18 *Jaspers*, Karl: *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München, 1957. 136 f.
  - 19 *Wittram*, Reinhard: *Anspruch und Fragwürdigkeit der Geschichte*. Göttingen, 1969. 15 f.; *Heuss*, Alfred: *Verlust der Geschichte*. Göttingen, 1959. 80 ff.

JURIJ DOLGORUKIJ TEVÉKENYSÉGE ÉSZAKKELET-OROSZORSZÁGBAN

A Kijevi Ruszból kivált államok közül az orosz történelmi folyamat alakulását tekintve a legnagyobb jelentőségre a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség tett szert, melynek korai történetéről kevés évkönyvi adattal rendelkezünk. A 10. század végén, amikor Vlagyimir Szvjatoszlavics saját fiait állította az oblasztyok élére, Rosztovba Jaroszlávot küldte.¹ A város neve a Poveszty Vremennih Letben ezt megelőzően 862-nél és 907-nél is szerepel.² 1024-ben Jaroszlav Vlagyimirovics mint kijevi nagyfejedelem (valószínűleg Novgorodból) Szuzdalba ment, ahol leverte a varázslók által szított felkelést.³ A 11. század második felében Vszevolod Jaroszlavics fiát, Vlagyimirt küldte Rosztovba. Monomah a hosszú és nehéz utat a vjaticok földjén át tette meg,⁴ s ezen látogatása alkalmával a kijevi Barlangkolostor mintájára templomot építtetett a városban.⁵

Az 1090-es évek közepén Msztyiszlav Vlagyimirovics állt a Rosztovi Föld élén, 1096 elején a novgorodiak érte mentek, és Novgorodba vitték fejedelemnek.⁶ Azonban hamarosan vissza kellett térnie, mert Oleg és Jaroszlav Szvjatoszlavics betört az északkeleti területekre. Msztyiszlav Szuzdal mellett, a Koloksa folyónál fivére, Vjacseszlav Vlagyimirovics támogatásával vereséget mért a Szvjatoszlavicsokra, majd ismét Novgorodba távozott.⁷ A 12. század elején Monomah a kiskorú Jurijt küldte a Rosztovi Földre⁸ és „Intelmei” szerint apja halála után maga is többször járt Rosztovban.⁹ Ebben az időszakban alapította meg Monomah Vlagyimir Zalesszkijt,¹⁰ a fejedelemség későbbi fővárosát.

Jórészt ezekre az adatokra támaszkodott A. Ny. Naszonov és V. A. Kucskin is a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség területe kialakulásának vizsgálata során. Naszonov legfontosabb megállapításai a következők voltak: az északkeleti területe Kijev fennhatósága a 10. század végétől vagy a 11. század elejétől nem később terjedt ki. Jaroszlávot apja feltételezhetően már az után küldte oda, hogy a Novgorod feletti dél-orosz hatalom megszilárdult.

A 10. században az Orosz Föld Rosztovhoz fűződő kapcsolatai nyilvánvalóan az adózásra szorítottak. Lehetséges, hogy a varázslók által vezetett felkelés leverése után Jaroszlav, aki csak rövid ideig tartózkodott északkeleten, Olga fejedelemasszony novgorodi ténykedéséhez hasonlóan, pogosztokat állított fel, és adókat vetett ki. Jaroszlav halála után a terület fiai, először Szvjatoszlav, majd Vszevolod hatalma alá került, de a 11. század kezdetétől a század végéig az orosz fejedelmek közül senki sem uralkodott a Rosztovi Földön. Monomah első északkeleti utazása 1068–1072-re tehető. Ekkorra kell datálni a rosztovi Szent Istenanya-templom építését. Rosztov városa Monomah idejében már nem a Szara folyónál helyezkedett el, hanem a Rosztovi-tó partján. Elképzelhető, hogy éppen ő telepítette át. Msztyiszlav Vlagyimirovicsot apja 1093–1094-ben küldte Rosztovba fejedelemnek. Két év múlva Monomah Novgorodba vitte át Msztyiszlávot, fejedelmi székhellyé Szuzdalt, fejedelemmé pedig a kiskorú Jurijt tette meg, s ettől kezdve a Rosztov-Szuzdali Földnek megkülönböztetett figyelmet szentelt. Nem kétséges, hogy az oblaszty központja Rosztov maradt, melyet a 10. század első felében Rosztov Velikijnek

neveztek, de Szuzdal jelentősége növekedett. A Kljazma menti Vlagyimir alapításiára 1108-ban került sor.¹¹

Kucskin azt feltételezte, hogy a feudális adók és a bíráskodás Rosztovi Földre való kiterjesztésének első központja Beloozero volt. A terület birtokbavételét Novgorod kezdte el, de amikor a Rurikovicsok megjelentek Kijevben, és az északi-keleti földek a déli Orosz Földtől kerültek függő viszonyba, Beloozero Rosztovnak engedte át a helyét. Ellentmondott azoknak a kutatóknak, akik a Rosztovi Oblaszty vagy a város létét már a 9. századra vonatkozóan elismerték. A. A. Sahmatovra hivatkozva úgy vélte, hogy Rosztov említése 862-nél s 907-nél csak a 12. század eleji évkönyvről „betoldása”. Kucskin szerint Szvjatoszlav Jaroszlavics nagyfejedelem csak a terület egy részét birtokolta, és halála után Beloozero, valamint a Volga-mente ismét Vszevolod Jaroszlavics kezébe került. Vszevolod kijevi uralkodása idején a Rosztovi Földnek nem volt saját fejedelme, valószínűleg a kijevi fejedelem poszadnyikjai igazgatták. Az 1097 elején északkeletre érkező Vjacseszlav távozását a források nem említik. Elképzelhető, hogy Msztjiszlav Novgorodba való visszatérése után Monomah őt tette meg fejedelemmé. Vjacseszlav legfeljebb 1107-ig állt Rosztov élén. Részben Jurij Vlagyimirovics uralkodásának kezdetét tárgyalva Kucskin foglalkozott az oblaszty elnevezésének megváltozásával is. Arra a megállapításra jutott, hogy a Szuzdali Föld kifejezés a 12. század 30-as éveinél korábban jelent meg. A század közepére viszont Szuzdal lett a legjelentősebb város, és az egész területet nem rosztovinak, hanem szuzdalinak kezdték nevezni.¹²

Mint láttuk, a történetírásban Dolgorukijként ismeretes Jurij Vlagyimirovicsot apja tette meg szuzdali fejedelemnek. Jurij Monomah nyolc fia közül az egyik legfiatalabb volt. A kutatók Tatyiszev nyomán születését sokáig 1090-re datálták.¹³ Azonban egy évkönyvi adat alapján ez megkérdőjelezhető. Vjacseszlav Vlagyimirovics 1151-ben azt mondta Jurijnak, hogy ő már szakállas volt, amikor öccse megszületett¹⁴. Ebből az következik, hogy Vjacseszlav legalább 15-17 évvel volt idősebb Jurijnál, s mivel Vjacseszlav születése 1080-tól korábbra nem tehető, Dolgorukij nem 1090-ben, hanem 1095–1097 körül született¹⁵. Minthogy fejedelemségének első éveiben Jurij még kiskorú volt, Monomah egy másik Jurijt állított mellé¹⁶, Georgij Simonovics kijevi bojár, aki fia helyett a területet irányította¹⁷.

A Monomah haláláig terjedő időszakban a szuzdali fejedelem nevéhez egyetlen jelentősebb esemény fűződött: 1120-ban Jurij győzelemmel végződött hadjáratot indított a Volgai Bolgárország ellen¹⁸. A támadást minden bizonnyal több tényező motiválta. A bolgárok korábban veszélyt jelentettek a területre nézve. Arról van adatunk, hogy 1107-ben Szuzdalra támadtak. A Nyomdai Évkönyv szerint az emberek, mivel nem volt fejedelmük, kezdetben nem tudtak nekik ellenállni. Később a szuzdaliak kitörték a városukból, és szétverték az ellenséges csapatokat¹⁹. Elképzelhető az is, hogy az 1120. évi hadjáratot az oroszok a kunok kérésére vezették. Az utóbbiakra többek között a volgai bolgárok nyomása nehezedett, s ekkortájt éppen az a kun kánság szenvedett tőlök vereséget, amelyhez Vlagyimir Monomahot rokoni kapcsolatok fűzték²⁰.

A Rosztov-Szuzdali Fejedelemség Kijevtől való elszakadásával kapcsolatban több nézet alakult ki. V. A. Kucskin szerint „Vlagyimir Monomah halálával megszűnt a Rosztovi Föld függése Dél-Oroszországtól. Jurij Dolgorukij szuverén fejedelem lett²¹. Véleményünk szerint ez a nézet adatokkal nem támasztható alá. Az Ipatij-évkönyvből kiderül, hogy Monomah temetése után fiai, köztük Jurij is, visszatértek saját volosztyukba²², az azonban nehezen képzelhető el, hogy az ener-

gikus és határozott Msztyiszlav uralkodása idején öccse, Jurij Kijevtől teljesen függetlenül intézhette volna az északkeleti ügyeket.

A. Ny. Naszonov úgy vélte, a Rosztovi Föld a 12. század 40-es éveiben még nem szabadult fel Kijev politikai gyámkodása alól. Bizonyítéknak a Szuzdalból délre küldött adót tekintette²³. Megállapításával sem a lengyel Andrzej Poppe, sem honfitára, V. A. Kucskin nem értett egyet. Mindhárman a források egy fontos adatából indultak ki. Eszerint 1134-ben Jurij Vlagyimirovics Perejaszlavlot szerezte meg bátyjától, Jaropolk Vlagyimirovics kijevi fejedelemtől, cserébe pedig átadta egyebek mellett Szuzdalt és Rosztovot, de nem az egész volosztyot²⁴. Poppe, Naszonovval szemben, arra a következtetésre jutott, hogy északkeleten a fenti eseményeket lehetővé tevő szerződés megkötése után is Jurij Dolgorukijé maradt a vezető szerep²⁵. Kucskin azzal egészítette ki Poppe koncepcióját, hogy Jurij csak a fejedelemség főbb területeinek adóját adta át Jaropolknak, a többi jogot pedig megtartotta magának. Számára egyértelműnek tűnt, hogy a Jurij Dolgorukij által egy időszakban fizetett adó az 1130-as évek kompromisszumainak eredménye volt, nem pedig a Rosztovi Oblaszty Orosz Földtől való tradicionális függésének megnyilvánulása.²⁶

Az elszakadás időpontját tekintve B. A. Ribakov álláspontját tartjuk leginkább elfogadhatónak, mely szerint a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség Kijevtől a többi orosz területtel együtt 1132–1135 között különült el.²⁷

1132-ben Msztyiszlav Vlagyimirovicsot Jaropolk Vlagyimirovics váltotta fel a kijevi trónon. Kettőjük korábbi megállapodása értelmében Perejaszlavlot Vszevolod Msztyiszlavics kapta. Perejaszlavira Jurij Dolgorukij is pályázott, és Vszevolodot elűzte onnan. Jaropolk azonban elhívta Jurijt a városból, majd másik unokaöccsét, Izjaszlav Msztyiszlavicsot küldte fejedelemnek. 1134-ben – a már ismertetett módon – Jurij mégis megszerezte Perejaszlavlot. Ezúttal viszont az Olgovicsok nem nyugodtak bele a változásba, s a kijevi fejedelem engedményre kényszerült: Perejaszlavl élére másik öccsét, Andrej Vlagyimirovicsot állította. Ugy tűnik, Jurij tudomásul vette, hogy kudarcát nem Jaropolk okozta, mert 1135-ben már vele és már fivéréivel együtt harcolt az Olgovicsok ellen.²⁸

Véleményünk szerint a fenti események ismertetése bizonyítja, hogy közvetlenül Msztyiszlav Vlagyimirovics halála évében Jurij Dolgorukij még nem szakította el az északkeleti területeket Kijevtől. Ha szembe is került Jaropolk Vlagyimirovicssal, nem vonta ki magát bátyja hatalma alól. A nézeteltéréseket közte és Jaropolk között távolról sem a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség függetlenségi törekvései, sokkal inkább a nemzeti rangsorrend betartása körül támadt bonyodalmak okozták. Jurij legfőbb politikai célja a kijevi trón megszerzése volt, s ehhez a Perejaszlavl Fejedelemséget mint ugródeszkat kívánta felhasználni. A Rosztov-Szuzdali Fejedelemség csak azután lett igazán fontos számára, hogy ideiglenesen le kellett mondania Dél-Oroszországgal kapcsolatos terveiről. Ezért Ribakov megállapítását úgy módosíthatjuk, hogy az északkeleti területek nem 1132–1135 között, hanem 1135 után szakadtak el Kijevtől.

A fejedelemség önállóvá válását több tényező is elősegítette, melyek közül a legfontosabb az uralkodói hatalom volt. A gyéren lakott terület kiépítése a fejedelmek irányításával kezdődött meg. Mint ismeretes, a népesség a Dnyeper vidékéről jelentős mértékben északkelet felé vándorolt, ahol topográfiai adatok egész sora megegyezik olyan elnevezésekkel, melyek az egykori Orosz Földön találhatóak: a Trubezs folyó melletti Perejaszlavl Juzsnijnak Perejaszlavl Zalesszkij és Rjazanysz-

kij felel meg azonos nevű folyók partján. A Libegynek, a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójának elnevezését két Libegy ismétli Vlagyimirban és Rjazanyban stb.²⁹ Mivel a bojár földbirtoklás a Szuzdali Fejedelemségben a 12. században még nem volt elterjedt jelenség,³⁰ a délnyugatról érkezett órosz lakosság elsősorban a fejedelemtől került bizonyos fokú függésbe. Ily módon a helyi arisztokrácia erőtlensége, amely csak a 12. század közepéig volt jellemző, lehetővé tette, a kolonizáció pedig biztosította a fejedelmi hatalom döntő szerepét a terület ügyeinek intézésében.³¹

A Kijevtől való elszakadásra a kedvező földrajzi helyzet is hatást gyakorolt. A kunok itt nem jelentettek veszélyt, mert a sztyeppe messze volt. Ez Északkelet-Oroszország számára viszonylagos biztonságot jelentett. Másrészt a szuzdali fejedelmek kezében volt a Volga, melynek partjain helyezkedtek el a Kelet szláv szőrmeárut és viasz szfvesen vásárló országai.³²

Délen még tartott a viszály a Monomah-utódok és az Olgavicsok között, amikor Vszevolod Msztyiszlavics novgorodi fejedelem két alkalommal is támadást vezetett a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség ellen. Az első hadjárat 1134-ben indult. A novgorodi csapatok a Volgán vonultak fel, de a Dubna folyó torkolatából visszafordultak.³³ A Novgorodi Első Évkönyv alapján egyértelmű, hogy egyrészt Vszevolod Msztyiszlavics fivérét, Izjaszlavot akarta szuzdali fejedelemmé tenni,³⁴ másrészt ettől az időszaktól kezdődtek azok a novgorodi-szuzdali konfliktusok, amelyek a 12-13. század fordulójáig tartottak, amikor is a két állam között szilárdabb határ jött létre. A viszály forrását ezúttal is a novotorzsoki volosztyok (a Volga felső folyásánál hozzájuk tartozó területekkel együtt) jelentették.³⁵ 1134 utolsó napján a novgorodiak megismételték a támadást, azonban 1135 januárjában a Zsdanja-hegyen vívott csatában vereséget szenvedtek.³⁶

Az 1134–1135. évi háború megmutatta, hogy a rosztov-szuzdali területek a nyugat felől induló támadásokkal szemben védtelenek voltak,³⁷ ezért a visszatérő és a déli ambícióit egyelőre feladni kényszerülő Jurij Dolgorukij erődök építésébe kezdett. A Nyikon-évkönyv szerint Jurij 1134-ben erődöt alapított a Volgába ömlő Nerl folyó torkolatánál, Konsztantynnak nevezte el, és templomot is emeltetett benne.³⁸ Mivel Zsdanja-hegy a Nerl mellékfolyója mellett található, az 1135 elején lezajlott csata és az építkezés között az összefüggés nyilvánvaló. Mindössze az évkönyv által megadott évszám szorú módosításra: Ksznyatyin (ez az elnevezés honosodott meg) alapítására már csak azért sem kerülhetett sor 1135 előtt, mert 1134-ben a fejedelem Dél-Oroszországban volt.³⁹

Az utókor Jurij Dolgorukij tevékenységéből elsősorban Moszkva alapítását emeli ki. Ezzel kapcsolatban az Ipatyij-évkönyv a következő eseményeket őrizte meg: 1147-ben „Jurij üzenetet küldött Szvjatoszlávnak, amelyben megparancsolta, hogy hódítsa meg a Szmolenszki Volosztyot. Szvjatoszlav elindult, és leigázta a Protva folyó mentén élő goljagyokat, druzsinája pedig sok foglyot szerzett. (Jurij – M. J.) A következő üzenetet küldte (Szvjatoszlávnak – M. J.): „Testvérem! Jöjj hozzám Moszkvába!” Szvjatoszlav fiával, Oleggel és kis létszámú druzsinájával elindult. Magával vitte Vlagyimir Szvjatoszlavicsot is. Oleg előrement Jurijhoz, és egy párdcut adott neki. Utána megérkezett apja, Szvjatoszlav is, akit (Jurij – M. J.) pénteken, a Szent Istenanya dicsőségének napján szívélyesen, csókkal fogadott. (Mindenki – M. J.) vidám volt. Másnap Jurij megparancsolta, hogy nagy lakomát rendezzenek, (amivel – M. J.) kifejezte nagy tiszteletét, és szeretete jeléül gazdagon megajándékozta Szvjatoszlávot, fiait, Oleget, valamint Vlagyimir Szvjatoszlavicsot, Szvjatoszlav előkelő embereit, és így bocsátotta őket újtukra”.⁴⁰

A fenti évkönyvrészletből Moszkva vonatkozásában mindössze annyi derül ki, hogy a település 1147-ben már létezett. Alapítását azért szokás erre az évre datálni, mert pontosabb időpontja nem ismeretes, és a forrásokban 1147-nél bukkan fel először. Moszkva (az évkönyv szerint: Moszkov) ekkor a novgorodi-szuzdali háború diplomáciai szempontból ugyan nem jelentéktelen, alapjában véve azonban mellékes helyszíne volt.

A Novgoroddal folytatott harcokat ezúttal Jurij Dolgorukij kezdeményezte, mivel – mint láttuk – elfoglalta Novij Torgot (Torzsokot) és az egész Msztát (a Mszta folyó melletti területeket). Szvjatoszlav Olgovics a szövetségese lett, a kijevi fejedelem viszont a novgorodiak segítségére sietett. Izjaszlav Msztyiszlavics 1148-ben érkezett meg Novgorodba, ahol fia, Jaroszlav fogadta. Izjaszlavot igen lelkesen üdvözölték a városban, s ő Jaroszlávval együtt olyan intézkedéseket tett, melyek tovább fokozták népszerűségét: lakomát rendezett a novgorodiaknak, majd a következő napon a vecse összehívására került sor. Ezután a novgorodiak a pszkoviak és a karjalaiak a fejedelemmel együtt vonultak a Jurij Dolgorukij elleni harcba.⁴¹

Az 1149. év elejének háborús eseményeit a források egymástól eltérően ismertetik. A Lavrentij-évkönyv csak annyit ismer el, hogy Izjaszlav csapatai Uglecse Poljéig jutottak el,⁴² a szuzdali veszteségekről nem tesz említést. Az Ipatyij-évkönyvben viszont részletes leírás található. Észerint Izjaszlav az északi erőkkel a Medvegyica folyó torkolatához vonult, ahol csapataival fivére, Rosztyiszlav Msztyiszlavics szmolenszki fejedelem csatlakozott hozzá. Onnan vízi úton, a Volgán Ksznyatyinhoz mentek. Miután Jurijjal nem sikerült megegyezni, Izjaszlav és Rosztyiszlav területeket foglalt el a Volga mindkét partján, és Uglecse Poljéhoz vonult, majd tovább, a Mologa folyó torkolatához, ahonnan csapatokat küldtek Jaroszlavl elfoglalására. Ez utóbbi, úgy tűnik, nem sikerült, viszont sok foglyot ejtettek. A hadjárat időjárásváltozás miatt fejeződött be. Rosztyiszlav Msztyiszlavics visszatért Szmolenszkbe, Izjaszlav Msztyiszlavics pedig Novgorodba.⁴³ A Novgorodi Első Évkönyv az Ipatyij-évkönyv adatait azzal egészíti ki, hogy a Volga mentén hat kisvárost (esetleg kisebb erődöt: gorodok) sikerült bevenni és 7000 foglyot szerezni.⁴⁴

Véleményünk szerint a Lavrentij-évkönyv egyszerűen elhagytja az ellenséges koalíció által elért eredményeket, míg a másik két forrás felnagyítja azokat. Furcsa, hogy a harcias Jurij Dolgorukij védelmi lépéseiről vagy ellentámadásáról egyetlen adat sem maradt fenn. A Msztyiszlavicsok által a Szuzdali Fejedelemségre mért csapás nem volt jelentékeny, sőt úgy tűnik, hogy a támadás nem is érte el a célját. 1149-ben a torzsoki és a Mszta folyó melletti területek adóját, hiszen a küzdelem elsősorban azért folyt, Jurij nem adta vissza. Arra csak a következő évben, 1150-ben került sor.⁴⁵

Az 1149. évi események bizonyítják, hogy a Szuzdali Fejedelemség és a Novgorodi Voloszty határán ekkorra egy sor erődítmény épült fel. Konsztantyinon kívül már állt Uglecse Polje és valószínűleg Mologa is.⁴⁶ A Novgorodi Első Évkönyv által említett hat városból a másik három V. A. Kucskin szerint Tver, Sosa és Dubna volt. Kucskin úgy vélte, a 12. század 40-es éveinek végére Jurij Dolgorukij a Volga mellett és mögött egy sor várost épített, hogy a határ menti területeket megerősítse. Ezt Kucskin a rosztovi és a novgorodi földek közötti határ kialakításának bizonyítékként értelmezte, és vitába szállt A. Ny. Naszonovval, aki a Volga felső folyásánál a Rosztov és Novgorod közötti határ létrejöttét a 12. század utolsó negyedére és a 13. század elejére tette,⁴⁷ holott az – legalábbis Kucskin véleménye szerint – már a 12. század 30-40-es éveire kialakult.⁴⁸

1135 és 1149 között Jurij Dolgorukij elsősorban a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség kiépítésével, megerősítésével foglalkozott. Számára ez olyan bázist jelentett, melyre támaszkodva a siker reményében harcolhatott a kijevi trónért. 1149-től kezdve érdeklődésének homlokterében egyértelműen a déli ügyek álltak. Háromszor is megszerezte Kijevet, de az északkeleti területek irányítását sem engedte ki a kezéből. Aktivitása a Szuzdali Fejedelemségben természetesen csökkent, ami azonban nem jelentette azt, hogy a városok, az erődök és a templomok építése befejeződött volna.

Az 1152. évnél a Nyomdai Évkönyvben az olvasható, hogy Jurij a Szuzdali Fejedelemségben tartózkodott, és sok templomot építtetett: Borisz és Gleb templomát a Nerl mellett, Szuzdalban a Megváltóról, Vlagyimirban pedig a Szent Györgyről elnevezett templomot. A forrás szerint Perejaszlavl városát áttelepítette a Klescsin-tótól (nyilván ismert helyére, a Trubezs folyó mellé), és megalapította Jurjevet,⁴⁹ a későbbiekben Jurjev Polszkijnak nevezett települést. 1154-ben Jurij Dolgorukijnak fia született: Vszevolod, aki a keresztségben a Dmitrij nevet kapta. Az ugyanabban az évben a Jahroma folyónál megalapított települést róla nevezték el Dmitrovnak.⁵⁰

A Tveri Évkönyv Jurij Dolgorukijnak tulajdonítja Moszkva erődjének építését is.⁵¹ Ezt azonban a forrás által megadott évben, 1156-ban Jurij aligha irányíthatta, mert Dél-Oroszországban volt.⁵² Ha az építkezés 1156-ban kezdődött el, akkor Andrej Jurjevics nevével kell összefüggésbe hoznunk.⁵³ Azonban Jurij Dolgorukijnak mindenképpen volt szerepe az erőd létrejöttében, mert a terület korábbi „birtokosát”, Sztjepan Kucsát ő végeztette ki, s így Moszkvát is megszerezte tőle.⁵⁴

Jurij Dolgorukij mint szuzdali fejedelem tevékenységét összességében pozitívan értékelhetjük, mert elősegítette az északkeleti területek kiépülését és megerősödését. Egyértelműen ugyan csak három település (Ksznyatyin, Jurjev és Dmitrov) alapítása kapcsolódik a nevéhez, azonban – mint láttuk – még többről valószínűsíthető ugyanez, a templomok építésének jelentőségét pedig aligha kell különösbene ecsetelni. Uralkodása idején az állam területe jelentős mértékben gyarapodott, bár a határok pontos megállapításához a rendelkezésre álló források nem elégségesek. A 11. század végén a Kijevi Rusz északkeleti része, melyből később Dolgorukij Szuzdali Fejedelemsége kialakult, egy megközelítőleg észak-déli irányban húzódó keskeny terület volt. Északi és déli végpontjai kb. 700 kilométerre voltak egymástól, míg kelet-nyugati irányban 150-250 kilométer lehetett a kiterjedése. A legjelentősebb központnak Rosztov, illetve Beloozero számított, de még olyan városok, mint Szuzdal és Jaroszlavl is a határ közelében helyezkedtek el. Jurij Dolgorukij uralkodása alatt az északi és keleti határok nem módosultak. Annál jelentékenyebb változások történtek viszont délnyugaton és délen. Délnyugaton, a Volga felső folyásánál – kb. 200 kilométeres szakasról van szó – újabb területek kerültek szuzdali ellenőrzés alá, s déli irányban is megközelítőleg ennyivel toldottak ki a határok. Az utóbbi vonatkozásban fontos támpont számunkra Dmitrov alapítása, és Moszkva többszöri említése az évkönyvekben. Mivel a Kljazma forrásvidéke éppen a két település között található, ennek a folyónak a felső és középső folyása – egészen a 12. század elején alapított Vlagyimirig – a Szuzdali Fejedelemséghez került. A délebbre lévő Moszkva folyónak viszont csaknem a teljes alsó szakasza vált az 1130-as évek második felében már önálló északkeleti orosz állam részévé.⁵⁵

Érdemes röviden kitérnünk a Jurij Dolgorukij nevével kapcsolatba hozható települések jellegének kérdésére. Újabbán F. Font Márta éppen e folyóirat hasáb-

jain utalt arra, hogy a Kijevi Oroszország városaival foglalkozó munkákban zavarónak tűnik számára a „város” fogalma. Ő a Kijevi Rusz városain – ha át is veszi a szovjet szakirodalom szóhasználatát – általában települést ért; amelyek közül kiemelkedő szerep jutott a védelem szempontjából megerősített adminisztratív-igazgatási központoknak.⁵⁶ A fent említett északkeleti települések egy részénél (például Konsztantinnál) a határvédő szerep egyértelműen kimutatható. Dmitrov esetében pedig az évkönyv szövegéből nem csak az derül ki, hogy Dolgorukij fia születése fölött érzett örömeiben alapított várost. Sőt, ismeretes, hogy Vszevolod (Dmitrij) a fejedelem fiai közül utolsóként látta meg a napvilágot, tehát az élmény az apa számára egyáltalán nem volt új. Az évkönyv szerint Vszevolod születése és a városalapítás idején Jurij fejedelem éppen adószedő körúton járt a Jahroma folyónál,⁵⁷ vagyis a település létrejöttét az adószedés szempontjai legalább annyira – ha nem jobban – befolyásolhatták, mint Dolgorukij érzelmei. Véleményünk szerint a szuzdali fejedelem nevével összefüggésbe hozható települések mindegyike adminisztratív-igazgatási központ volt. Értelemszerűen azok is elláttak ilyen feladatokat (adószedés, bírászkodás), amelyeket katonai szempontok figyelembe vétele alapján építettek. F. Font Márta definíciója alkalmazható a Jurij Dolgorukij uralkodása előtt alapított északkeleti városokra is, mivel ezek, mint például Szuzdal vagy Beloozero, létrejötte sem a társadalmi munkamegosztás következménye volt, és a távolsági kereskedelemben játszott szerepüket sem lehet Kijevéhez vagy Novgorodéhoz hasonlítani.

A városok és az erődök alapítása,⁵⁸ nem csak a fejedelemség szuverenitását biztosította, hanem az uralkodói hatalmat is tovább növelte. Ez utóbbinak a Kijevi Ruszban játszott szerepével kapcsolatban a szovjet történettudományban nem alakult ki egységes álláspont. Az L. V. Cserepnin, O. M. Rapov és mások által képviselt teória egyenesen az obscsina földjének „fejedelmivé tételé-”t hangoztatja,⁵⁹ míg az elsősorban I. Ja. Frojanov nevével fémjelzett „leningrádi iskola” a fejedelmi hatalomnak kisebb jelentőséget tulajdonít.⁶⁰ Frojanovnak a Régi Oroszország obscsinai jellegéről alkotott (pontosabban: felújított) koncepciója alapján Ju. V. Krivosejev a társadalmi küzdelmeket és a feudális viszonyok keletkezésének problematikáját vizsgáló tanulmányában Északkelet-Oroszországra vonatkozóan még a 12. század második felében sem tartotta dominánsnak a fejedelmi hatalom szerepét.⁶¹ Hozzánk ebben a kérdésben összességében a Frojanov-teória áll közelebb. Igen figyelemre méltó például a leningrádi szerző azon értékelése, amely szerint az órosz fejedelemtől mint patrimoniális uralkodóról alkotott nézetek megalapozatlanok,⁶² azonban a Szuzdali Fejedelemség történetének 1135 és 1157 közé eső szakaszában a fejedelmi hatalomnak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint azt a „leningrádi iskola” teszi. A hatalmi képlet három fontos eleme (a fejedelem és a kísérete, a törzsi arisztokrácia és a szabad harcosok) ugyan északkeleten is létezett, de a források a fejedelem szerepét domborítják ki. Megfelelő adatok hiányában (példának okáért a vecsét ezzel az időszakkal kapcsolatban még csak nem is említik az évkönyvek) pedig nagyon óvatossá kell lennünk a másik két tényező szerepének megítélésében.

Jurij Dolgorukij északkeleti tevékenységét értékelve arról sem szabad elfelejtenünk, hogy a fejedelem külpolitikája nem vette eléggé figyelembe a terület érdekeit, sokkal inkább egyéni ambícióit tükrözte. A Kijevvel és Novgoroddal támadt konfliktusok következményeit 1149-ben a Szuzdali Fejedelemségnek kellett viselnie, s ami még súlyosabb volt, 1152-ben a betörő bolgárokkal szemben –

valószínűleg a fejedelmi druzsina távolléte miatt – a helyi erők egyedül kényserültek felvenni a harcot.⁶³

Jurij kijevi uralkodása (1155–1157) nem jelentette azt, hogy – amint A. Ny. Naszonov feltételezte⁶⁴ – az északkeleti területek ismét az Orosz Föld (Dél-Oroszország) fennhatósága alá kerültek. Inkább ennek az ellenkezője következett be: Rusz déli része került rövid ideig az északkeleti fejedelem fennhatósága alá. Jurij Dolgorukij kijevi trónja nem biztosította Suzdal feletti hatalmát.

1155-től csökkent Jurij közvetlen befolyása északkeleten, a Suzdali Fejedelemség további felemelkedéséhez viszont olyan uralkodóra volt szükség – lévén a fejedelmi hatalom a meghatározó tényező –, aki nem a kijevi nagyfejedelmi címnek nevezett délibábot kergette, hanem energiáját a helyi ügyek intézésének szentelte.

Jegyzetek

- 1 Poveszty Vremennih Let (a továbbiakban: PVL). Moszkva–Leningrád (M-L), 1950. Cs. I, 282.
- 2 PVL, 215, 221.
- 3 PVL, 299.
- 4 PVL, 360.
- 5 Patyerik Kijevo-Pecszerszkovo monasztirja (a továbbiakban: Patyerik). 1911, 9.
- 6 PVL, 351.
- 7 PVL, 372.
- 8 Patyerik, 189.
- 9 PVL, 362, 363.
- 10 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950, 467.
- 11 A. Ny. Naszonov: „Russzkaja zemlja” i obrazovanyije tyerritorii Drevnyerusszkovo goszudarsztva. M., 1951, 173-183.
- 12 V. A. Kucskin: Rosztovo–Suzdalszkaja zemlja v X – pervoj tretyji XIII. vekov. – Isztorija SZSZSZR, 1969/2, 63-75.
- 13 V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszjijszkaja. T. II. M.-L., 1953, 96.
- 14 Polnoje Szobranijje Russzkih Letopiszzej (a továbbiakban: PSZRL). T. II. M., 1962, 430.
- 15 N. A. Kucskin: i.m. 72.
- 16 Patyerik, 189.
- 17 V. A. Kucskin: i.m. 75.
- 18 PSZRL, t. I. 292.
- 19 PSZRL, t. XXIV, Petyerburg 1921, 73.
- 20 P. P. Tolcsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 105.
- 21 V. A. Kucskin: i.m. 21.
- 22 PSZRL, t. II, 289.
- 23 A. Ny. Naszonov: i.m. 170-171, 185.
- 24 PSZRL, t. I. 302; t. II. 295.
- 25 A. Poppe: Ucsregyityelnaja gramota Szmolenszkoi jepiszkopii. – Arheologicseszki jzsegodnyik za 1965 god. M., 1966, 67-68.
- 26 V. A. Kucskin: i.m. 77.
- 27 B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazszesztva XII-XIII. vv. M., 1982, 548.
- 28 PSZRL, t. I. 301-304; t. II, 294-298.
- 29 A. I. Popov: Geograficseszkije nazvanyija. M-L, 1965, 59-60.
- 30 A. A. Zimin: Holopi na Ruszi. M. 1973, 246-253.
- 31 Az uralkodók tevékenységének jelentőségére már Sz. M. Szolovjov is felhívta a figyelmet: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Kny. I, t. II, M. 1959., 533. V. O. Kljucszvskij is csatlakozott egykori tanára véleményéhez, sőt utalt a helyi vezető réteg és a kolonizáció szerepére is. Kifejtette, hogy Vlagyimir-Suzdalban a Dnyeper mellékéről szakadatlan hullámban érkező orosz telepeseket a fejedelmek juttatták földhöz, ők alapították, építették a városokat. A fejedelmi tevékenységet nem,

- illetve alig befolyásolta a régi törzsi központok magatartása. Vlagyimir-Szuzdal földjén minden a fejedelmek akarától függött. Ismerteti: *Bartha Antal*: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben – Történelmi Szemle, 1970/1. 7.
- 32 *B. A. Ribakov*: Kijevszkaja Russz..., 547.
- 33 PSZRL, t. I. 302; NPL, 23.
- 34 NPL, 23.
- 35 *A. V. Kuza*: Novgorodszkaja zemlja. In. *Drevnyerusszkije knyazsesztva X-XIII. vv. M.*, 1975, 197.
- 36 PSZRL, t. I. 303; NPL, 23.
- 37 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 185. *V. A. Kucskin*: i.m. 80.
- 38 PSZRL, t. IX, M., 1965, 158.
- 39 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 185. *V. A. Kucskin*: i.m. 80.
- 40 PSZRL, t. II. 339–340.
- 41 NPL, 28; PSZRL, t. II. 369-370.
- 42 PSZRL, t. I. 320.
- 43 PSSZRL, t. II, 370-372.
- 44 NPL, 28.
- 45 PSZRL, t. II, 393.
- 46 Mologát az évkönyvek is említik. Későbbi adatokból ismeretes, hogy a település a Mologa folyó volgai torkolatánál helyezkedett el. A legtávolabbi pont, ameddig Izjaszlav és Rosztyiszlav Msztyiszlavics eljutott, éppen a Mologa torkolata volt. Ott elég sokáig időztek, várva a Jaroszlavlhoz küldött katonák visszatérését. A csapat állomásoztatásának a Mologa torkolatánál csak akkor lehetett értelme, ha ott már település volt: *V. A. Kucskin*. i.m. 81.
- 47 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 193, 195-196.
- 48 *V. A. Kucskin*: i.m. 81.
- 49 PSZRL, t. XXIV. 77. Jurjev alapításának hozzátétele idejét Georgijevszkij (Szent György)-székesegyházával kapcsolatos két feljegyzés világítja meg. A székesegyház 1151-ben épült. Ekkorra Jurjev már létezett: *V. A. Kucsin*: i.m. 82.
- 50 PSZRL, t. XV, M., 1965, 221, t. XXIV. 77.
- 51 PSZRL, t. XV, 225.
- 52 PSZRL, t. I. 347, t. II. 485.
- 53 A feltehetően Andrej Jurjevics által építtetett moszkvai erődfőmény valószínűleg a Borovickij-dombon, a mostani Kreml délnyugati részén helyezkedett el: *A. Ny. Naszonov*: i.m. 186.
- 54 *V. Ny. Tatyiscsev*: Isztorija Rosszjiskaja. T. III, M-L., 1964, 249. Tatyiscsev szerint Kucska dvorjanyin, míg P. P. Tolocsko szerint bojár volt: *V. Ny. Tatyiscsev*: i.m. 249, *P. P. Tolocsko*: *Drevnyaja Rusz*, 145. *B. A. Ribakov* úgy vélte, hogy Sztepan Ivanovics Kucska udvarháza helyén épült fel az új erődfőmény: *B. A. Ribakov*: *Kijevszkaja Rusz...*, 551-552.
- 55 *Vö. N. A. Kucskin*: i.m. 64. (térkép)
- 56 *F. Font Márta*: A Kijevi Oroszország megfőtelése a legújabb szovjet szakirodalomban. – Világtörténet, 1989/4, 87.
- 57 PSZRL, t. XXIV, 77.
- 58 Nem soroltuk föl az összes olyan települést, amelynek létrejöttét Dolgorukijnak tulajdonfűják. A szakirodalomban olyan nézet is található, miszerint Jurij alapította a Mocsa folyónál levő Peremisl, a Moskva folyó partján elhelyezkedő Zvenyigorodot, a kljazmai Nerl mellett fekvő Kideksát valamint Mikulint a Sosa folyónál a Gorogyecet a Volga partján: *Ny. Ny. Voronyin*: *Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII-XV vekov. T. I., M.*, 1961, 55-56. Ezen városok Dolgorukij általi alapfűása azonban vitatható: *V. A. Kucskin*: i.m. 82-83.
- 59 *L. V. Cserepnin*: *Rusz. Szpornije voproszi isztorii feodalnoj zemelnoj szobsztvennosztyi v 9-15 vv.* In. *A. P. Novoszelvev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin*: *Putyi razvityija feodalizma. M.*, 1972.
- 60 *I. Ja. Frojanov*: *Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. L.*, 1980.
- 61 *Ju. V. Krivosejev*: *Szocialnaja borba i problema genyeziszta feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII veka. – Voproszi isztorii, 1988/8.*
- 62 *I. Ja. Frojanov*: i.m. 52.
- 63 1152-ben a volgai bolgárok váratlanul támadást intéztek Jaroszlav ellen, s a külvilágtól elvágott város lakosságát éhség kínozta. Csak nehezen sikerűlt a rosztoviakat értesíteni, akik a bolgárok ellen vonultak, és legyőzték őket: PSZRL, t. XXIV. 77.
- 64 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 187.

BALLA LÓRÁNT

AZ ALBÁNOK HARCA A TÖRÖKÖK ELLEN A 15. SZÁZADBAN

A 15. században a Balkánra zúduló török seregek igen gyorsan meghódították a félszigetet. Az 1350-60-as években elfoglalták Bizánc legtöbb balkáni területét (1354-ben Gallipoli és Rodostó, 1361-ben Drinápoly, 1363-ban Filippopolisz esik el), a század hátralévő évtizedeiben Bulgária és Szerbia erőt örökltek fel (1385-86-ban Szófiát és Nist, 1391-ben Skopjét foglalták el, 1394-1402 között sor kerül Konstantinápoly első blokádjára). Az európai török foglalások sorsa tíz évig (1366-1376), míg Gallipoli Amadeus szavojai gróf kezén volt, bizonytalan maradt. Azok a balkáni uralkodók azonban, akik az oszmán áradat útjába próbáltak állni, sorra vereséget szenvedtek: 1364-ben Edirnétől északnyugatra, a Marica partján Vukašin és Uglješa fejedelmek (akiknek a seregében valószínűleg magyarok is harcoltak) szenvedtek vereséget. Vukašin 1371-ben Csirmennél újra próbálkozott, ez azonban már az életébe került. Az 1388-as sikertelen boszniai török hadjárat alkalmával megfordulni látszott a hadiszerecsse. A Boszniából visszatérő seregeket Lázár szerb fejedelem Plocsniknál szétverte. A győzelem után Lázárnak sikerült csaknem az egész Balkánra kiterjedő keresztény szövetséget létrehozni: a havasalföldi és dobudzsai fejedelem is mellállt, magyar, horvát és lengyel segédcsapatokat kapott. A vereség azonban az oszámokat is mozgósította, Murád összefogta az anatóliai emírségeket, és alapos előkészítés után – melynek során nagyvezíre, Csandarli Ali meghódította Sismán bolgár cárt – ellentámadásra indult. Rigómezőnél a törökök Murád meggyilkolása ellenére is győzni tudtak. E nagy jelentőségű összecsapás megmutatta, hogy még az egész balkáni haderő összefogása is kevés az akkori török erők ellen. Az igazsághoz tartozik, hogy török oldalon is harcoltak kisebb jelentőségű keresztény seregek: Konstantin bolgár herceg és kisebb szerb urak, például a később mondai hőssé vált Marko Kraljevis.

Rigómezőt követően meggyorsult a balkáni országok felbomlásának és török iga alá kerülésének folyamata. A rigómezei csata hőse, Bajazid feleségül veszi Lázár lányát, Milenát, és a szerb segélyhadak ezután vazallusként rendszeresen ott vannak a törökök mellett. Az 1390-es évektől megszorodnak az albániai betörések és bevezetik a török közigazgatást Bulgáriában. Most már Sismánnak sem kegyelmeznek, kivégzik a feleslegessé vált bolgár uralkodót. 1395-ben az akindzsi betörnek Havasalföldre, és (Öreg) Mircea havasalföldi fejedelem is adófizetővé válik. A század végéig elesik a vidini bolgár cárság is. Hogy a török hódítások mégsem bizonyultak ekkor véglegesnek, az egyrészt Timurlenknek és az ankarai vereségnek (ahol a hősiesen harcoló szerbek sem tudták megmenteni Bajazidot az átállt török segédcsapatokkal harcoló ellenségtől), másrészt pedig Hunyadi Jánosnak és Kastriot Györgynek (Gjergj Kastrioti), ismertebb nevén Szkanderbégnek köszönhető.

Az albán területek a 14. század utolsó évtizedében kerültek a török hódítók számára elérhető távolságba. Mint a többi balkáni országban, itt is a megosztottság és a széthúzás uralkodott, bár itt különben sem voltak az állami egységnek hagyományai. A török veszély jelentkezésekor a mai Albánia területén tucatnyi főúr

osztoszkodott, akik közül északon Shkodra központtal a Balsha, az ország középső területein, Durrës (Durazzo) központtal a Thopia család emelkedett ki. 1385-ben az albán főurak egymás elleni harcukban segédcapatokként hívták be a törököket. Karl Thopia segédcapatai persze nem vallottak szégyent a Balshák ellen. A Lushanja melletti Savra-mezőn lezajlott csatában II. Balsha is elesik. 1388-tól azután hivatalosan is rendszeresen megjelentek, bár már első alkalommal rémületet keltek. „Ne féljeteek semmitől, mert békét kötöttem a törökkel.”¹ – írja sokat sejtetően Leke Dukagjini albán főúr a raguzaiaknak 1387-ben.

1389-ben albán főurak is részt vettek a balkáni keresztény koalícióban: II. Gjorgj Balsha, Theodor Muzaka és Dhimitër Jonima is ott volt csapataival Rigómezőn,² sőt Hammer szerint Szkanderbég egyik őse, egy Kastrioti is.

A vereség után az albán urak töröktől való félelmükben és velencei polgárjog fejében váraikat a városállamra hagyták. Velence jól felfogott érdekében és az adriai hajózás védelme miatt már maga is tett lépéseket ezek megszerzésére, de nincs szükség erőszakra – békés szerződések fejében jut kezükbe Durrës (1392), Kruja (1393), Lezha, Viora, Kanina, Himara (1393). Komnina Balsha utóbbiak átadásáért meg 9000 dukát évjáradékot is kap.³

A velencei csapatok azonban nem tudnak segíteni, és sorra esnek el az albániai erősségek: 1413-ban Shkodra és Ulqin, 1415-ben Kruja, 1417-ben Vlora és Berat, 1419-ben Gijrokastra. Az északi hegyvidékek kivételével meghódol az egész albánlakta terület, gyakorlatilag a meg nem szállt részek is török függőségbe kerülnek. Eközben az albán főurak is kénytelenek segédcapatokat küldeni a török seregekhez. Ankaránál három albán főúr, Kojë Zaharia, Gjergj Dukagjini és Dhimitër Jonima csapatai is harcolnak.

1431/32-ben összeírják az elfoglalt albán területeket, és megalakítják az albán szandzsákok (Sançak-i Arvanid) a ténylegesen megszállt területeken. Ez északon Kruiáig, délen pedig egészen a mai Görögországig nyúlt. A velencei kézben levő Durrës beékelődött a megszállt területek közé. Észak-Albánia a Dukagjini, Kastrioti és más albán családok kezén maradt. Az albán szandzsák területén 335 birtokot osztottak ki, ebből 175 muzulmánvá vált albánok, 56 keresztény albánok kezén maradt, négyet az ortodox püspökök kaptak, és mintegy 100 birtok került Anatóliából érkezett szpáhik kezébe. Ali Evrenczi szandzsákbég birtoka több mint 200.000 akcsét jövedelmezett.⁴

Ebben a pillanatban úgy tűnhetett, hogy a Timurlenk rohamát és a belháborúkat kihevert oszmán törökség végleg maga alá gyűrte a Balkánt. Elsősorban a két említett hadvezér érdeme, hogy nem így történt, és a töröknek jónéhány országot újra meg kellett hódítania. Természetesen Hunyadi János és Gjergj Kastrioti-Szkanderbég céljai és lehetőségei nem lehettek azonosak. Hunyadi egy regionális nagyhatalom képviselőjeként a török Európából való kiűzésére készült, Szkanderbég számára a cél a szabadság kivívása és saját birtokainak védelme volt. Mindketten felismerték azonban, hogy a török másfajta, nem hagyományos ellenfél, akivel a „modus vivendi”-t nem lehet megtalálni.

Ezen a téren Szakály Ferenc kutatásai tekinthetők mérvadónak, akinek az 1365 és 1526 közötti török-magyar háborúk időszakát vizsgáló munkája⁵ azt sugallja, hogy attól kezdve, hogy a törökök elérték a magyar érdekhatárokat, az európai hadszíntéren a harc Magyarország (és vazallusai) és az Oszmán Birodalom (és vazallusai) között folyt. Ez a megállapítás az összecsapások súlypontjára feltétlenül igaz. Ebből következik, hogy Magyarországnak el kell nyernie az ebben a tekintet-

ben öt megillető helyet. A balkáni történetírást előszeretettel hallgatja el Magyarország összefogó, szervező szerepét. Ezt a nagyhatalmi szerepet, amely politikai-katonai akciókban is megnyilvánult, elsősorban két tény támasztja alá:

1/ A Magyarország határa körüli bánságok és vazallus területek sávjának felállítása,

2/ Csak Magyarország vagy magyar vezetésű seregek tudtak ebben az időszakban támadólag fellépni a Balkánon a törökkel szemben. (Nikápoly, téli hadjárat, Várna, Kosovopolje, Jajca, stb.).

Természetesen mindez nem jelent mentséget arra, hogy a magyar királyság esetleg nem segítette kellőképpen és időben a török ellen harcoló balkáni országokat.

A két nagyhatalom közötti harc az 1420-as években éleződik ki: 1427-ben, Lazarovics István halálakor eltűnik az utolsó ütközőállam közülük. A magyar seregek a tatai szerződésre hivatkozva elfoglalják a szerbiai várakat, Galambócnál azonban a törökök megelőzik őket és kiérnek a Duna vonalára. A két ország határa a szerbiai várak vonalán találkozik.

Szkanderbég ősei, a Kastrioti család északkelet Albániából, a Has vidékéről származnak. Nagypja, Pal Kastrioti kis földesúr volt, mindössze két falu ura.⁶ Apja, Gjon Kastrioti valószínűleg a 15. század elején megnövelte hatalmát, de a kutatások mai állása szerint még nem tudjuk, mi módon. Gjon Kastrioti titkos kapcsolatokat tartott fenn Velencével és Raguzával. Kihasználva a Szaloniki birtoklásáért 1428-ban kitört török-velencei háborút, 1430-ban fellázad a török ellen, de Velencéhez hasonlóan ő is vereséget szenved. Viszonylag olcsón megúszta ezt a kalandot, bár birtokainak egy részét elkobozták, és fiait túszul kellett adnia a szultánnak. Nem ő volt az egyetlen lázadó albán nagyr. 1432-ben hárman is felkelnek, délen Gjorgj Arianiti, Közép-Albániában Andrea Thopia, északon Nikolla Dukagjini. Thopiát leverik, Dukagjini elfoglalja ugyan Danja városát, de ezt Velence visszajuttatja a töröknek. Arianiti azonban keményebb ellenfélnek bizonyul, és 1432/33 telén a Shkumbini folyó völgyében megveri Ali Evrenózi szandzsákbég csapatait. A következő évben Depë Zenobiski vezetésével Gjirokastra környékén tör ki felkelés, ezt azonban a törökök könnyen leverik. 1434/35-ben Arianitit újabb győzelmei már európai hírnévhez segítik – támogatást azonban sehonnan sem kap, így 1436-ben a ruméliai sereg Szinán pasa vezetésével végül legyőzi. 1437/38-ban újabb felkelés robban ki, ezúttal Theodor Korona Muzeka vezetésével, Berat környékén. Mind-ebből látszik, hogy Szkanderbég szabadságharca egyáltalán nem példa vagy előzmények nélküli az albán történelem törökellenes harcai között. Szkanderbég nagysága abban áll, hogy képes volt összefogni az albán nagyrakat, és negyedszázadon keresztül sikeresen védekezni a török világhatalom ellen.

Szkanderbég-Gjorgj Kastrioti 1405 körül született. Ifjúsága egy részét az oszmán uralkodó udvarában töltötte, de hogy pontosan hány éves korában került oda, nem tudjuk. Marin Barleti, Szkanderbég életírója szerint kilenc.⁷ Több más krónika is megerősíti, hogy gyerekként került a szultán udvarába (Filelfo, Volaterrano, Asik Pasa Zade). Fan S. Noli albán történetíró szerint viszont később, mint ahogy Gjon Kastrioti fiai mind az 1420-as Raguzával kötött szerződést, mind pedig az 1426-os hilandari adománylevelet aláírták.⁸ Következésképpen nem valószínű, hogy ebben az időszakban ne lettek volna az apjuk mellett. Egyébként sem valószínű, hogy Gjon Kastrioti lázadni mert volna, amikor fiai túszként ki voltak szolgáltatva az ellenség kénye-kedvére. Nolinak igen valószínű, hogy igaza van, mivel a Szkanderbég élet-

rajzában állandóan emlegetett Murad csak 1421-ben került trónra, ekkor pedig Szaknderbég nem kilenc, hanem tizenhat éves volt. Barleti hosszasan meséli Gjorgj Kastrioti hőstetteit a török seregben – állítólag az uralkodó kedvencei közé tartozott –, sőt azt állítja, hogy Murád szultán kinevezte őt albániai szandzsákbégnek, ezt azonban egyetlen történelmi dokumentum sem támasztja alá, mivel 1437-ig Ali Evrenezi volt a szandzsákbég Albániában, utána pedig Jakup bég, Theodor Muzaka fia következett.

1438-ban, apja halála után Szaknderbéget nevezik ki krujai szubasinak, jövedelmei itt alig több mint 3.600 akcséra rúgtak.⁹ 1440-es áthelyezéséről megoszlanak a vélemények: Szilisztriába vagy Dibrába kerül szandzsákbégnek. A dezertálás utáni első útja mindenesetre ez utóbbiba vezetett.

Szaknderbér 1443 novemberében találkozott először Hunyadival a harcmezőn a hosszú hadjárat során, és ez a találkozás fordulatot hozott életében, de felforgatta a Balkán következő évtizedeinek történetét is. Hunyadi János hadjárata felélesztette a balkáni népek törökkel szembeni ellenállását: felkelnek a bolgárok és a szerbek is. Gjergj Arianiti pedig 1443 augusztusában, még a hadjárat elindulása előtt harcot indított. Ha Szaknderbég tudott Arianiti felkeléséről, valószínűleg ez is lelkesítőleg hathatott rá: a Nis körüli (zlatikai) harcok idején dezertált – Barleti szerint – 300 lovassal.¹⁰ Ez valóban arra utal, hogy valamilyen tisztséget töltött be a török seregben. Barleti azt is valószínűsíti, hogy Szaknderbér már előre megállapodott Hunyadival, erről azonban más források nem szólnak: „...Nem fogom figyelmen kívül hagyni azt, amit sokan beszélnek, hogy Szaknderbég előzőleg a magyarok tudomására hozta terveit és először Hunyadival tudatta hírnökök útján...”¹¹

Szaknderbég a harctérről Dibrába megy, majd meglepetésszerűen, csellel elfoglalja Kruját és néhány kisebb várat. Nem tudjuk, mennyi igaz a Barleti által Kruja elfoglalása köré kerekített történetből: Szaknderbég még a harctérről magával hurcolja a ruméliai beglerbég mellett szolgálatot teljesítő szultáni titkárt, és hamis „fermánt” frat vele, mely arra kötelezi a krujai szubasit, hogy adja át a várat neki. A szubasi gyanútlanul beengedi őket a várba, ahol az éjszaka folyamán lemészárolják a törököket. Ha a történet hitelességét nem is tudjuk ellenőrizni, az mindenesetre biztos, hogy a várat nem ostrommal vették be, mert ehhez Szaknderbégnek nem volt sem elég katonája, sem elég felszerelése.¹²

Szaknderbég 1444 márciusában tanácskozást hív össze Lezhába. Itt a legtöbb albán főúr megjelenik, és mivel a törökellenes harc tömegigény volt, Kastriotira bízzák a vezetést. Szaknderbég így az egyenlők közt elsővé („Albanorum princeps”) és főkapitánnyá („Capitaneus generalis”) válik.¹³ Elsőként Arianiti, majd utána a többiek is segédcsapatokat ajánlanak fel. Az úgynevezett „Lezhai ligával” kapcsolatban az albán történetírók a független albán állam kezdetéről beszélnek. A főkapitány eleinte nem avatkozott be a szövetséges főurak ügyeibe, később azonban, a század ötvenes éveitől, ahogy a válságos helyzet és a hiányzó források megkövetelték, megszorodtak hatalmaskodásai az egyeneskedő főurakkal szemben – ebben a helyzetben, amikor a Liga területein egyértelművé vált Szaknderbég fősége, már valóban érdemes egy, bárcsak csíráiban meglévő államról beszélni, amelyik saját hadsereggel, diplomáciával rendelkezik, bár a Liga további gyűléseinek összehívását és az állam intézményrendszerének kialakítását Szaknderbég nem szorgalmazta.

A hadviselés súlya nagyrészt a főkapitányt terhelte, aki saját birtokain és a Shen-Kolli sóbevételéken kívül még a szövetséges albán főurak anyagi támogatásá-

ra is számíthatott. Az a Barletinél található adat azonban, hogy évi kiadásai meghaladták a 200.000 aranyforintot, valószínűleg túlzás.

Hunyadihoz hasonlóan Szkanderbég is elsősorban saját birtokainak familiárisaiból és parasztjaiból állítja ki hadseregét. A felfegyverzett parasztság számarányáról azonban vita folyik, az albán történetrókok igyekeznek bizonyítani, hogy a hadsereg nagy tömegét adták.¹⁴ A sereg magvát a békeidőben is állandóan Szkanderbég mellett tartózkodó 2-3000 főből álló „praetoria cohors” alkotta. 3-5.000 embert használt szakanderbég határvédelemre. Zsoldosokat Szkanderbég csak várak védelmekor vetett be. Békeidőben így a sereg 5-8000 fő körül mozgott, háborúban a rendszertelenül érkező szövetséges csapatokkal – némely történész szerint – ennek a kétszeresét is elérhette.¹⁵ Még ha el is vetjük a 10.000 főnél nagyobb seregek kiállításának lehetőségét, akkor is le kell szőgezni, hogy a szövetség állandóan teljesítőképessége határán mozgott.

1444 júniusában egy kisebb török sereg ellen máris alkalma nyílt kipróbálni hadait. Az első akadályt sikerrel vette.

A szultán nem bízott a magyar fegyverszünetben, „ezért későbbre halasztotta Epirosz ügyét”. Így Szkanderbég megmenekült az első rohamtól és időt nyert a felkészülésre.

A várnai csata előtti magyar-albán levélváltás tényként vonult be a magyar történeti irodalomba (Teleki, Elekes, Teke). Ez a levélváltás csak Barletinél van meg,¹⁶ a magyar és albán történetrókokon kívül a legtöbben elvetik a hitelességét (Páll, Radonić, Jireček, Marinescu). Azokat, akik elfogadják ennek hitelességét, még a Barletinél szereplő évszám sem hozza zavarba; 1443. július 5.¹⁷ (ekkori keltezésű Ulászló állítólagos levele Szkanderbéghez), pedig Szkanderbég csak valamikor az év novemberében szakított a törökkel. Ettől eltekintve is, a levél stílusa Barletii, a körülmények jó része pedig 1448-ra vonatkozik: Szkanderbég elindul a megígért segélyhadakkal, de Brankovics megakadályozza a továbbhaladásban, és Hunyadit is elfogja. Ezenkívül itt említi Kapisztrán Jánost is. Barletii a későbbiekben sem tesz említést Hunyadi 1448-as hadjárataról, ezért azt kell feltételeznünk, hogy a két eseményt (az 1444-es és az 1448-as hadjáratokat) összekeverte, sőt egybemosta. Az pedig, hogy Szkanderbég állítólagos válaszelevelében megígéri a részvételt a várnai hadjáratban, jobb híján feltételezés vagy óhaj marad, hiszen nem lehetett ideje ilyen rövid idő alatt egy támadó hadjáratra felkészülni, amikor ráadásul keresztül kellett volna vonulnia a Balkánon a szultáni seregek árnyékában.

A Barletii által frott levelek valószínűleg mind kitaláltak (amelyek ettől függetlenül készülhettek az ismert tények felhasználásával). 1444-ből például közli Murád Szkanderbéghez frott levelét, majd a választ is. Mindkét levél tele van képtelenségekkel.¹⁸

Miután így Szkanderbég levegőhöz jutott, a következő években több kisebb, akindzsikból álló török sereget legyőz. 1446-ban a magyar fennhatóság alatt lévő Raguza, amelyik 1444 óta támogatta az albánok harcát, Szkanderbég kérésére levelet írt a pápának és Magyarország nagyurainak.¹⁹ Hunyadi pedig Khalkokondilas szerint Szkanderbéghez és Arianitihez is követeket küldött,²⁰ és 1448-ban dél felé fordult, ami minden bizonnyal arra utal, hogy az albánokkal szeretett volna egyesülni.

1448-ban Nagy Murád szultán indul Albániába, beveszi Sfetigrádot, a legerősebb határerődöt, de Hunyadi készülődése miatt kénytelen lemondani Kruja ostromáról. A tényleges együttműködés azonban Kastrioti és Hunyadi most sem jutottak el,

Szkanderbég ugyanis háborúba keveredett Velencével Danja ürügyén – a valóságban a tengerparti velencei birtokok miatt. A velencei szenátus először 100 dukátos évjáradékot ígér Szkanderbég gyilkosának, majd igyekszik a törököt rávenni Szkanderbég megtámadására, „... hogy az említett Szkanderbég eltakarodjon Albániából, ha lehet a világból is...”²¹ A harcoló felek csak 1448. október 4-én kötnek kompromisszumos békét, amelynek értelmében Danja (és a többi velencei fennhatóság alatt lévő tengerparti város is) a városállam birtokában marad, Szkanderbég azonban megemelt évjáradékot, 1400 dukátot kap. A békeszerződés végén Szkanderbég kéri az összeg mielőbbi folyósítását, hogy „egyesülhessen János úrral”.²² Most következik be az, amit Barleti 1444-gyel kapcsolatban közöl, hogy ugyanis Brankovics megakadályozza az egyesülést. Tény, hogy Szkanderbég késve indult. A Velencével kötött béke és Rigómező között mindössze két hete maradt. Várnához hasonlóan Rigómező is sokba került a törököknek, ezért talán.

A csatát meg lehetett volna nyerni, ha Szkanderbég időben megérkezik. A keresztény sereg menekülő katonái a csata helyétől körülbelül 30 kilométerre találtak Szkanderbég csapataival.²³ Szkanderbég Raguzán keresztül igyekezett segíteni hazajutásukat.

Hunyadi egy 1445. május 11-én IV. Jenő pápához frott levelében²⁴ céloz a más országok által neki ígért segítségre (Bizánc, Havasalföld, Moldva, Bulgária és Albánia is), de ezeket az ígéretek nem tartották meg. Barleti a két hadjárat eredményét Murád szájába adja: „a magyar harcok nem egyszer bizonyultak megmentőnek Epirosz számára.”²⁵

Hunyadi második nagy vereségével véget ért a balkáni magyar törökellenes offenzívák kora, és ez Szkanderbéget is súlyos helyzetbe hozta. 1450-ben Murád ismét személyesen indul ellene, és május 14-én Kruja alá érkezik. A várat 1500 fős őrség védte, kintről Szkanderbég zaklatta az ostromlókat. Október 26-án távozni kényszerülnek az ostromlók, és bár a török sereg elpusztítja a környéket, a vár kiállja a több mint öthónapos ostromot, miután a bentiek „nem várt ellenállást tanúsítottak”.²⁶ Khalkodondilasz emellett azzal magyarázza az ostrom feladását, hogy Brankovicstól üzenet jött a szultánhoz Hunyadi Dunán való átkeléséről – ezután azonban az 1448-as események elbeszélése következik, tehát a görög történetíró is összekeveri az eseményeket. Murád halálával Magyarország és Kastrioti országa is pihenéshez jut.

II. Mohamed (második) trónra lépésekor a szokásos anatóliai rendcsinálással kezdte, ez lefoglalta uralkodása első évét – sikerült azonban a régi ellenféltől, Ibrahim karamániai emírtől vazallusi esküt kicsikarnia. Konstantinápoly elfoglalása pedig már megmutatta az új uralkodó erejét.

A nyugati országokban eközben nagyon szép terveket kovácsoltak egy törökellenes keresztény hadjáratról (1453/54-es itáliai konferencia, frankfurti, bécsújhelyi 1454/55-ös birodalmi gyűlések), ahol természetesen nem a tanácskozó képviselték volna a fő erőket, hanem a magyarok, albánok, sőt a karamániai emír. A tervek papíron maradtak.

Az új helyzetben Szkanderbég kénytelen új szövetségeket keresni. 1451-ben Magyarországon és az Oszmán Birodalom hároméves fegyverszünetet köt. Ugyanabban az évben Szkanderbég Gaetában szerződést köt Alfonz nápolyi királlyal, amely szerződésben hűbérurának ismeri el a királyt. Velence erre azonnal megszünteti a támogatást, de később felújítja.

A nem szultáni vezetéssel érkező kisebb török seregeket (amelyek azonban számban így is valószínűleg meghaladták az albán hadakat) Szkanderbég továbbra

is szétveri (Modrica, Mecadi). 1454-ben II. Mohamed Szendrőt ostromolja, októberben Hunyadi Kruševácnál megsemmisíti a szultán hátrahagyott seregeit, így a nagy hadvezér még egyszer beleszól a balkáni harcok menetébe, közvetve segítve ezzel Kastriotit is. 1455-ben a Beratot, többek között nápolyi segédcapatokkal ostromló Szkanderbéget meglepik a törökök, és ő elszenvedti élete egyetlen, de súlyos vereségét. Alfonz 2000 gyalogosa is itt leli halálát. Kastrioti hadvezéri képességeit bizonyítja, hogy talpra tud állni, és 1466-ig sorra győzi le az ellene küldött seregeket (Oranik, Albulana, Pollog), sőt arra is van energiája, hogy 1461-ben Itáliába menjen, és kiségtse hűbérurának Alfonznak nehéz helyzetbe került fiát, Ferdinándot.

1456-ban újra alkalom nyílt az együttműködésre. A török Nándorfehérvár elleni készülődésének hírére V. László és Juan Carvajal április 7-én Budáról a török sereg megosztása végett az Alfonz hajóival megerősített pápai hajóhad Konstantinápoly ellen vonulását, amellet Ibrahim karamániai emír, Szkanderbég és az itáliai államok törökellenes fellépését kérték. Szkanderbég követe, Nicolla de Berguzzi által megígéri a segítséget (15-30.000 ember), de a berati vereség utáni helyzetben szavát nem tudja megtartani.²⁷

Hunyadi János halálával még a lehetősége is elvész a további balkáni ellenállásnak. Nincs, aki a helyébe léphetne. Ezután az európai törökellenes harc csaknem egész súlya Szkanderbégre nehezedik, ezt a nyomást a kis Albánia véges erői egyre kevésbé bírják elviselni. Sorozatos árulások jelzik a változó helyzetet. Már a berati vereség (1455) fő oka is Szkanderbég egyik legjobb hadvezérének, Moisi Goleminek az átállása volt. A Dukagjini családot pedig a pápa kiátkozással fenyegeti meg, ha nem térnek vissza Szkanderbég szövetségére. Következő évben maga Moisi Golemi vezeti a támadó török sereget, de Dibra mellett, Oraniknál Szkanderbég vereséget mér rá. Az áruló Golemi Szkanderbég lábaihoz veti magát, aki megbocsát neki. Ezután Moisi Golemi haláláig hűségesen harcol mellette. 1457-ben Hamza Kastrioti, Szkanderbég unokaöccse áll át, és ő is török sereggel jön nagybátyja ellen. Neki is ugyanaz a sors jut, mint Goleminek, de ezúttal már nincs bocsánat – az áruló börtönbe került.

Az 1459-es mantovai kongresszus általános törökellenes támadást szorgalmaz három frontron: északon Magyarország, közepén az albánok és a burgund gróf, délen az olasz városállamok részvételével – Ázsiában szövetségben Uzun Hasszán turkomán uralkodóval és a karamániai emírrrel. Mondani sem kell talán, hogy a szép tervekből egy betű sem valósult meg, ezért a keresztény hadjárat megghiúsulásával Szkanderbég elfogadja a szultán békeajánlatát (1460).

Az említett itáliai hadjáratról visszatérő Kastriotit azonban minden eddiginél súlyosabb helyzet elé állítják a folyamatos török rohamok: 1462-ben három török sereg ellen is kénytelen harcolni, de 1463-ban Shkupban (Skopje) ismét békét kötnek. Most már Velence is kész Szkanderbéggel barátsági és szövetségi szerződést kötni – mivel veszélyben látja tengerparti birtokait –, II. Pius pedig hivatalosan is meghirdeti a kereszties hadjáratot, mire Szkanderbég felmondja a törökkel kötött békét. II. Pius halálával azonban a kereszties hadjárat terve megint kútba esik, és Kastrioti egyedül marad.

1465-ben Balaban pasa, albán renegát négy expedíciót vezet ellene, egyik csatában Moisi Golemit is foglyul ejti. Augusztusban Balaban pasa Theodor Muzaka albán főúr fiával, a szintén átállt Jakup Arnautival együtt támad. Szkanderbég győz, Arnauti a csatában leli halálát, de már albánok harcolnak albánok ellen, és ez azt jelzi, hogy akkor már sokan nem látták értelmét a további ellenállásnak.

A következő években a szultán Itália felé törő terveinek útjában álló albán állam fő hadiszínterré válik. 1466-ban II. Mohamed személyesen jön Kruja ellen. 1448 és 1450 után ez a harmadik szultáni hadjárat Albániába.

„Vala ott az illüreknek egy teljességgel bevehetetlen, igen erős várak, Krúesz (Croia) nevezetű, mely mintegy fellegrára és védbástyája vala az egész tartomány-nak. Ezt a császár atya azelőtt is megkísértette minden módon, fegyverrel, kőhajító gépekkel és hosszú megszállással: de mégsem vehette be; olyan bevehetetlen vala.

Ehhez érkezően tehát a császár, miután annak erős, nehezen bevehető és csaknem megmászhatatlan voltát megtekintette, elhatározá, hogy éppen nem szükséges ily erősséget megtámadni és haszontalanul fáradni, sem a sereget megszállással és hosszú ideig tartó ostrommal sanyargatni és rongálni...

Azért is elhatározá, hogy erősséget kell ellenük emelni, és ott az ország közepén erős várat építvén abban elegendő sereget kell hagyni, mely mindig beszáguldozzék és raboljon, s ne engedje az illüreket a várból kimenni...”²⁸

Így építették fel Elbasant. A szultán irányában elfogult Kritobulosz előzőleg súlyos harcokról számolt be. A szultán – a tudósfással ellentétben – biztosan megpróbálta ostrommal bevenni a várat. A hátramaradó Balaban pasa seregeit Szkanderbég szétveri, a pasát magát is felkoncolják.

1467-ben a szultán ismét visszatér, csodával határos módon azonban Kruja ezt a harmadik ostromot is kiállja. Ezt az újabb sikert azonban Szkanderbég már alig éli túl – micsoda hasonlóság Hunyadi Nándorfehérvár utáni halálával –, 1468 januárjában meghal. Halálával összeomlik az albán ellenállás, Mohamed 1478-ban elfoglalja Kruját és Shkodrát, a két legerősebb várat.

1443-tól 1468-ig, huszonöt évig állt ellen Gjorgj Kastrioti a török áradatnak. Ez idő alatt Magyarország és Albánia a frontnak ugyanazon az oldalán harcolt. Hiba lenne alábecsülni ennek az ellenállásnak a jelentőségét, és esetleg azt vetni Szkanderbég szemére, hogy ellentétben Hunyadival, nem törekedett támadó hadjáratokra, csak a védekezéssel törődött. Támadó hadjáratokhoz nem voltak meg az anyagi lehetőségei sem, hiszen a szükséges támogatást nyugatról sohasem kapta meg. Tény, hogy ebben az időben, a szultánt nyílt csatában senki sem tudta legyőzni – ez nem az egyenlők küzdelme volt. A törököket két „pürrhossi” győzelemre kényszerítõ Hunyadi és a négy szultáni rohammal szemben is talpon maradó Szkanderbég egyaránt lehetőségei határáig ment el. Személyes példamutatásuknak köszönhető, hogy utódaik is – Szkanderbég fia, Gjon Kastrioti, sőt unokája Gjorgj Kastrioti is, de kisebb mértékben Hunyadi Mátyás is – harcoltak a török ellen. Halálukkal az Oszmán Birodalom szabad kezet kapott – egészen Otrantóig, majd később Bécsig.

Jegyzetek

- 1 Burime te zgjedhura per historine o Shqiperise, Vellimi II., Tirane 1962, nr. 118.
- 2 *G. Musachio*: Historia e genealogia della casa Musachia, 273. p., In: Burime II, nr. 129.
- 3 Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vol. II. Vindobonae, 1913-1918, nr. 481, 507, 535, 540.
- 4 *Inalçik, Halil*: Suret-i Defter-i Sançak-i Arvanid. Ankara, 1954 In: Burime II nr. 157.
- 5 *Szakály Ferenc*: Phases of Turco-Hungarian Warfare (1365-1526) Budapest, 1979.
- 6 *G. Musachio*: Memoria della casa Musachia 301. p. In: Burime II, nr. 150.
- 7 *Barleti, Marin*: Historia e Skanderbeut. Tirane, 1967, 57 p.
- 8 Burime II.. nr. 153.

- 9 *Inalçik*: i. m. In: *Burime II.* nr. 184.
- 10 *Barleti*: i. m. 69. p.
- 11 u.o. 69. p.
- 12 u.o. 70-72. p.
- 13 u.o.
- 14 *Pulaha*, Selami: *Fshataresia – force levizese ne luften per liri gjate viteve 30 te shekullit XV.* In: *Konferenca e dyte e studimeve albanologjike I.* Tirane, 1969.
- 15 *Historia e Shqiperise I.* Tirane, 1959, 192. p.
- 16 *Barleti*: i.m. 118-124. p.
- 17 u.o. 120. p.
- 18 u.o. 130-136. p.
- 19 *Pall*, Francisc: *Les relations entre la Hongrie et Schanderbeg.* In: *Revue Historique du Sud-Est Européen* 10 (1933), 127-128. p.
- 20 *Lufta shqiptaro-turko ne shekullin XV, Burime Bizantine.* Tirane, 1967 57. p.
- 21 *Burime II.* 194. p.
- 22 u.o. 196. p.
- 23 *Bonfini*: *Rerum Ungaricarum decades.* ed. I. Fogel – B. Iványi – L. Juhász, Lipsiae, Teubner 166. p.
- 24 *Thuróczi János*: *A magyarok krónikája.* IV./42
- 25 *Barleti*, i.m. 131. p.
- 26 Chalkokondyles, Laonikos: *Historiarum libri 10.* In: *Lufta shqiptaroturke ne shekullin XV.* 55. p.
- 27 *A két levél körülményeiről lásd.* *Pall*, Francisc: *Skenderbeu dhe Huniadi* In: *Konferenca e dyte e studimeve albanologjike I.* Tirane, 1969.
- 28 *Kritobulosz*: *II. Mehemet élete.* Budapest, 1875, 262-263. p.

INÉS QUINTERO

A CAUDILLISTA RENDSZER FELSZÁMOLÁSA VENEZUELÁBAN

Bevezetés

A caudillizmus – mint a hatalomgyakorlás bizonyos formájának egyik eleme Latin-Amerikában a 19. században – összetett jelenség a konkrét körülményektől, az adott országok jellegzetességeitől vagy a nagyszámú caudillo uralmi formáitól függően. E témát bőséges szakirodalom tárgyalja, egész Latin-Amerikára érvényes általános jelleggel, de egyes országokra vonatkozó egyedi tanulmányok is léteznek. A politikai szociológiában és más területeken elméleti tanulmányok is készültek, melyek kiinduló pontja a latin-amerikai jelenség, és amelyről gazdag, sokszínű és aktuális vita folyik.

Venezuelában különböző szemléleti és módszertani szemszögből több szerző foglalkozott a témával. Azonban az az orientáció kerekedett felül, amely a jelenséget alapvetően elméleti szemszögből magyarázza, anélkül, hogy kimerítően vizsgálná a jelenség történelmi dimenzióját.

Jelen munkában nem törekszünk a caudillismo elméleti szempontjainak a hangsúlyozására; inkább a folyamat egyik jellegzetes elemével foglalkozunk: a caudillizmusnak mint a hatalomgyakorlás általánossá vált formájának az eltűnésével, létezésének utolsó szakaszával foglalkozunk, hogy megvizsgáljuk a caudillizmus eltűnésére döntően ható körülményeket, hiszen ez a jelenség az országunkban jelenleg érvényes hatalommegosztás központosított modelljének egyik eleme.

Elidőzünk a caudillizmus eltűnését meghatározó szempontok történelmi vizsgálatán és megvizsgáljuk a problémát azon politikai és katonai akciók fényénél, amelyek a központi hatalom kezdeményezései felől érintik történelmi befolyását. Ezenkívül azt tanulmányozzuk, hogy a különböző caudilliók hogyan vesznek részt e folyamatban, az adott esettől függően, támogatják vagy elutasítják ezt.

Jelen munka azon történelmi korszakra összpontosítja a figyelmet, amelyet döntőnek tartunk a folyamat kibontakozásában: Cipriano Castro (1899-1908) rendszerének időszakáról van szó, mivel ebben az időszakban vetik meg azon központosítási folyamat alapjait, amely megsemmisíti a caudilliók hatalomgyakorlásának lehetőségeit, úgy, hogy amikor Juan Vincente Gómez (1908-1935) kiszorítja Cipriano Castrót az elnökségből, olyan helyzetben találja magát, ahol a caudilliók többé már nem csillagai a politikai rendszernek.

I.

A politikai centralizáció

1899 októberében a Liberális Restaurációs Forradalom győzelme és Cipriano Castro elnökké választása átalakulások sorozatát indította el, amelyek különböző, a központi hatalmat erősítő és a caudilliók uralmát megtörő akciók eredményei.

Cipriano Castro, miután győzött, a következő alapvető probléma előtt találja magát: el kellett érnie, hogy a megszerzett katonai győzelemnek tartós politikai

következményei legyenek. Olyan uralmi rendszert kellett felépítenie, amely képes volt megerősíteni őt a hatalomban, másrészt olyan sajátos szövetségi rendszert megteremteni, amely biztosította neki a terület politikai ellenőrzését.

Kormányzásának első éveiben gyors politikai központosítást hajtott végre, amely a hatalmat egyre inkább a kormány kezébe összpontosította, és melynek eredménye a regionális vezetők politikai erejének a fokozatos hanyatlása.

Ez önmagában nem különbözne különösebben az 1870 óta szokásos hatalommegosztás gyakorlatától, ha nem azért történe, mert változás kezdődik a legfőbb vezető, C. Castro és a különböző helyi vezetők viszonyában. A megegyezés vagy a szövetségek már nem a helyi autonómiák fenntartására és tiszteletben tartására szolgálnak, hanem a nemzeti politikai vezetést szabályozó központi hatalom létezésének fokozatos elfogadtatására. Aki nem fogadja el az új paktumot, börtönbe, rabságba kerül vagy újabb alkalomra várva elhagyja az országot. A többiek viszont ezt elfogadva utat nyitnak a központi hatalom megerősítése előtt.

Amikor Cipriano Castro győzelmesen Caracashoz közeledik, ezt a sárga liberalizmus* szövetségeseiként és képviselőjeként teszi, annak tudatában, hogy mekkora fontossággal bír abban a pillanatban az, hogy számolhat az évtizedeken keresztül hatalmon levő párt politikai és katonai támogatásával. Ez a megegyezés elsődleges tényezője a restaurációs hadsereg hatalomátvételének; ugyanakkor kulcsfontosságú elem a liberálisok számára, akik Castróban látják a lehetőséget a sárga liberalizmus politikai hegemoniájának megőrzésére és a politikai ellenségének, a Nacionalista Liberális Párt¹ erőfeszítéseinek visszaszorítására.

José Manuel Hernández² tábornok, a nacionalisták „El Mocho” (a bika) néven ismert politikai és katonai vezérének a felkelése megkérdőjelezhetetlen érvet ad a liberálisok kezébe, hogy Cipriano Castro tábornok köré tömörüljenek. Annyira, hogy azok a liberálisok, akik kezdetben nem csatlakoztak, „El Mocho” lázadása után megteszik.³

Ezenkívül – és ez is fontos – a sárga liberalizmus támogatása nem biztosítja Castro kormányon maradását, mivel nehezen válik döntő tényezővé a hatalmon maradás megszilárdításában.

Az elnöki poszton Cipriano Castro új szövetségi rendszert kezd kiépíteni, ahol a részt vevő liberálisok, mindenekelőtt Castro tábornok ügyének harcosai, elfogadják vezetését és igazodnak az új politikai rend kialakításához.

Így intenzív folyamat kezdődik – minden területen változnak az együttműködők. Az andesiek, a győztes vezér harcostársai kiemelkedő kormánytiszségekhez jutnak, a liberális szövetségeseket lecserélik és elmozdítják beosztásukból, a legnagyobb caudillokat semlegesítik. Így saját politikai hálózat alakul ki, amely az éppen elkezdődött változás egyik alapvető eleme. A hatalom nagyobb centralizálásnak olyan folyamatos kereséséről van szó, mint a kormány konszolidálódási folyamatát kísérő bizonytalan helyzet ellenőrzésére szolgáló mechanizmus.

Sok liberális nem fogadja el a restauráció által rákényszerített politikai játékot és inkább az ügytől való eltávolodást választja. A hatalomátvételben őt támogató liberálisok elhatárolódásáról van szó, akik, miután nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy megerősítsék őt a hatalmon, az emigrációt választják. Többségükben tábornokok és őrnagyok, akik részt vettek a Felszabadító Forradalomban, a kormány fegyveres ellenzékének legfontosabb mozgalmában. Mások Castróval maradnak,

*Venezuelában a liberális mozgalom zászlójának színe a sárga volt, innen az elnevezés. Ellenfelei a „félelem színe” nevezték gúnyosan.

elfogadják az új vezér feltételeit és részt vesznek a Restaurációs Liberális Párt megeremtésében. Fontos részét képezik annak a politikai támogatásnak, amelyre szüksége van Cipriano Castro központosító elképzeléseinek. A katonai és a polgári vezetők kinevezése az Államokban a központi hatalom politikai érdekének felel meg, és alapvető kritériuma a kormányzóhoz való csatlakozás, jobban, mint a jelölt helyi befolyása. Ezzel a formulával Castro megtöri a helyi caudillók politikai erejét és olyan viszonyt alakít ki, amelyben minden egyes térség főnöke a központi hatalom főnökével áll kapcsolatban. Hatalmát hatékonyan nem ellenőrizheti a szövetségi rendszer, az saját politikai eszközeitől függ; a hatalomgyakorlás a különböző helyeken nagyobb mértékben függ egy, a térségtől idegen döntéstől, mivel a végrehajtó hatalomtól jön és célja a központi hatalom erősítése. Így kiterjeszti politikai befolyását, miközben elkerüli a helyi hatalom különböző tényezői közötti megegyezések megszületését és fokozatosan olyan légkört teremt, amely képes biztosítani tekintélyét, valamint a nemzeti terület jelentős része feletti központi és politikai ellenőrzést. Ez az elem, amint állandó gyakorlattá válik, pontosan az a része a változásnak, amely szakít a 19. század utolsó harminc évében érvényes hatalommegosztás viszonyaival.

Egy ilyen nagyságú kezdeményezés azonban, amely egyebek között igyekszik szakítani a venezuelai politikában hosszú éveken át érvényes hatalommegosztás sémájával, nem lehet sikeres, ha nem rendelkezik a megvalósításhoz és a megvédéséhez szükséges eszközökkel. Erőteljes kampány kíséri, hogy megerősödjön a Restauráció katonai hatalma, amely elsődleges eszköz a politikai rendszer változtatásában.⁴

II.

Katonai központosítás

Amennyire elengedhetetlen a politikai séma változtatása, hasonlóan szükséges egy, a többi szempontot figyelembe vevő központosító és katonai reformfolyamat: begyűjteni a területeken szétszórt fegyvereket; megszervezni a hadsereget; emelni a létszámot; korszerűsíteni a felszerelést és erősíteni a nemzeti haderőt.

A restaurációs forradalom győzelmének pillanatában a fegyveres erők széles skálája létezik. A caudillók minden helységben saját csapatokkal rendelkeznek. Maga Castro, miközben a központ felé halad kis andesi csapat élén, csak egyike a kormány ellen lovagló vezéreknek, akik seregükkel rá akarták kényszeríteni elképzeléseiket a többi fegyveres vezérre.

Az a tény, hogy minden egyes helyen ott tartózkodik egy fegyveres csapat a parancsnokkal együtt, megnehezíti az első lépéseit tevő rezsim megszilárdulását. Ezért Cipriano Castro hatalomgyakorlása azzal kezdődik, hogy megeremti saját támogató bázisát, amely számát, erejét szervezettségét, felszereltségét tekintve nagyobb, mint esetleges ellenfelei csapatainak az összessége.

Az első kezdeményezés a caudillók gyengítésére a fegyverek begyűjtése az ország egész területén. Igyekeznek elérni, hogy a fegyverek ne legyenek hétköznapi eszközök a megszámlálhatatlan ellenség kezén, másrészt egy egységes, az egyetlen vezér parancsainak engedelmeskedő hadsereg fegyvertárába mennek át.⁵

A fegyverbegyűjtés a rendszer katonai megerősödésének része, és alapvetően a helyi főnökök katonai gyengítésére irányuló szándékkal kapcsolatos. Annak ellenére, hogy komoly érdek fűződik ehhez, rövid távon a siker lehetőségei eléggé korlátozottak, mivel általános elutasításra talál a helyi vezérek részéről, akik megszokták, hogy hatalomgyakorlási jogukat a fegyvereken keresztül érvényesítik.

Tehát egy hadsereg felépítése hosszú és nehéz feladatnak bizonyul. Az ún. reguláris hadsereg állapota szánalmas, a pénzügyi eszközök a napi szükségleteket sem fedezik, a csapatok félmeztelenek, és gyakori, hogy a katonák nem az ellenség keze által, hanem egészségügyi problémák miatt halnak meg. Arról van szó tehát, hogy ezeket a szétszórt, éhező, beteg és meztelen csapatokat egy reguláris, fegyvelmezett, szervezett, jól felszerelt hadsereggé kell átalakítani, amely valóban hasznosnak bizonyulhat a rendszer védelme és fenntartása szempontjából.⁶

A helyzet először is megköveteli a létszám jelentős növelését; megháromszorozódik az állandó hadsereg ereje, emelkednek a napi kiadás összegei, amely a nemzeti költségvetés emelkedésével függ össze: 1900-ban a katonai kiadások a költségvetés 47%-át teszik ki; 1901-ben ez az összeg meghaladja az 50%-ot.⁷

A költségvetésnek ez az adminisztratív iránya a politikai akarat számszerű kifejeződése, amely a rendszer stabilitását védelmezni tudó hadsereg szükségszerű kiépítésére irányul. A rendkívüli források kijelölését egy másik erőfeszítés kíséri, amely arra irányul, hogy a harcművészetben minimálisan felkészített, fegyvelmezett szervezet jöjjön létre. Így elhatározzák, hogy intézkedéseket hoznak a tervezet követelményeivel összhangban álló működés elérésére: egységesítik a gyalogsági elveket; felmerül a katonai képzés szüksége, és javasolják a Katonai Törvénykönyv reformját.⁸

Ebben a munkában elsődleges fontosságú a felszerelés korszerűsítése. Erőteljes kampány indul fegyverek beszerzésére, mely az új hadsereg alapját jelenti. Kapcsolatok létesülnek a legfontosabb európai fegyvercégekkel: Hotchkiss-ház, Krupp-cég, Németország; Schneider-ház, Franciaország.

Azonban nemcsak a felszerelés aggasztja az új rendszert. A kormány katonai apparátusának számolnia kell a hadiflotta tengeri és folyami támogatásával is. Így, a korszerűsítésre irányuló erőfeszítés magában foglalja a nemzeti hadiflotta kiépítését is. Az ország nem rendelkezik egy olyan hadiflottával, amely képes lenne a venezuelai partok őrzésére és háború esetén a nemzeti szuverenitás megőrzésére.

Cipriano Castro rezsimje azonban nem rendelkezik olyan kulcsfontosságú eszközökkel kormányának védelmére, amelyek megakadályozhatnák a fegyvercsempészetet, amelyek a kormány csapatait nagy gyorsasággal mozgósíthatnák az ország különböző részeiben, és amelyekkel lehetséges lenne az ország partjainak őrzése, minden, a restaurációs kormány megdöntésére irányuló invázió megakadályozása.

Elsőbbséget kap a már meglévő hajók javítása, az adott pillanat követelményeire igazított új hajók beszerzése és olyan karbantartási rendszer megteremtése, amely a hadiflotta hajóinak és felszerelésének működését biztosítja. A küldetés végeztével az egység valamennyi hajóját megjavítják. Minden hajónak saját célja van és összességükben azon kormányzati erőfeszítéseknek a kiegészítését alkotják, amelyek a nemzeti terület feletti hatékony katonai ellenőrzés gyakorlására irányulnak, beleértve az ország egész tengerpartját és hajózható folyóit.⁹

Azonban nem elég megváltoztatni a hatalom megosztásának sémáját és olyan reguláris hadsereget teremteni, amely fékezi a caudillok katonai lehetőségeit. Ezért ezekhez a politikai és katonai jellegű kezdeményezésekhez olyanok is csatlakoznak, akik igyekeznek törvényességet adni a rendszernek.

III.

A restaurációs forradalom törvényesítése

Mint minden állandósulni akaró folyamat, a restaurációs forradalom is, amilyen mértékben halad előre központosító törekvéseiben, úgy igyekszik törvényesíteni mindazt, amit a gyakorlatban tett.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívása és megteremtése kiegészítő eszköz a restaurációs sorok erősítésére és Cipriano Castro tábornok hatalmának törvényesítésére. Hasznos eszközzé válik új hívek megnyeréséhez, szívésségek törlesztésére, ellenségek semlegesítésére, az Alkotmány kidolgozására, a „Restaurátor” számára.

1900. október 3-án a kormány rendeleti úton összehívja az Alkotmányozó Nemzetgyűlést mint az új alaptörvény kiadásáért felelős intézményt. Így az erőszak útján hatalomra került forradalom új alkotmányos kormányként törvényes arculatot nyer. Ebben a munkában valamennyi tagállam ideiglenes elnökének alapvető feladata, hogy ügyeljen a választási folyamat megfelelő kibontakozására és főleg a kormányjelöltek megválasztásának biztosítására.¹⁰

A vadonatúj országgyűlés által elfogadott Nemzeti Alkotmány felszámol néhány, a nagyobb hatalomközpontositást nehezítő kötöttséget. Eltűnik az 1893-as alkotmány 134. cikkelye, amely megtiltja a kormány katonai vezetőinek és erőinek jelenlétét a tagállamokban a helyi kormány engedélye nélkül. Megszűnik a minisztertanács, így az elnök gyakorolhatja a 77. cikkelyben foglaltakat. Az elnök joga: összehívni a rendkívüli kongresszust; megszervezni a nemzeti haderőt békeidőben; személyesen irányítani a háborút, általános vagy részleges kegyelmet adni stb. A minisztertanács megszűnésével ezek a jogok az elnökre szállnak. Az elnöki periódus négyről hat évre nő; érvénytelenítik az elnök közvetlen választását, áttérve a közvetett rendszerre, engedélyezik az elnöknek, hogy elhagyja a köztársaság fővárosát, ami nagyobb mozgásszabadságot ad neki, főleg akkor – mint látni fogjuk –, amikor propagandakörutakat tesz az országban békeidőben.

Ezekkel a reformokkal Castro felavatja restaurációs rendszerének első alkotmányát és megindítja a választási folyamatot, amely végérvényesen Venezuela választott elnökévé avatja. Ugyanúgy, ahogy Cipriano Castro az Alkotmányozó Nemzetgyűlést létrehozta, ugyanúgy felügyelete és személyes döntése alatt tartja az egész ország választási folyamatát is. Az előkészületek ugyanazon év júliusában kezdődnek. Minden helységben rendeletileg jelölik ki a választás helyét, hogy ne történjenek a rezsím stabilitását veszélyeztető meglepetések vagy kivédhetetlen viszályok.¹¹

Ezzel a választási formával eleget tesznek az alkotmány követelményeinek, a rezsím törvényessé válik, és átrendeződik az elnökhöz közel álló munkatársak csapata. A rezsím formailag legalizálódott és törvényessé vált: a gyakorlatban a hatalom Cipriano Castro kezében összpontosult.

Politikai kezdeményezései, a reguláris katonai erő megszervezésére irányuló erőfeszítései, az alkotmányos reform és választási folyamatának sikere lehetővé teszik, hogy egyre centralizáltabb hatalmat gyakoroljon.

Oyan változás kezdete ez, amely sokakat fokozatosan kiszorít majd az ország politikai színpadán játszott főszerepükből. Lefegyverezve, helységeiktől eltávolítva vagy körzetük politikájának hatékony ellenőrzési lehetőségét elveszítve eltűnnek hatalmuk és hegemoniájuk alapjai.

Természetesen ilyen változás nem mehet végbe az érintettek ellenállása nélkül, akik nem hajlandók elveszíteni értékes és történelmi hatalmukat. Cipriano Castro hatalomra kerülésének pillanatától léteznek politikai hatalma ellen irányuló reakciók; olyan reakciók, amelyek a „Restaurátor” központosító vállalkozásának erősödésével mozgalommá válnak: a Felszabadító Forradalom az ország politikai életében zajló változás elutasításának a terméke.

IV.

Ellenállás a restaurációs forradalommal szemben

A restaurációs rendszer elleni reakció általánossá válik és erősödik, ahogy a változás nemcsak az embereket érinti, hanem visszafordíthatatlanul igyekszik módosítani a hatalommegosztás sémáját. Ahogyan Cipriano Castro hatalomra kerülésével kijátssza a kártyáit, úgy kerül sor eltávolodásokra és szökésekre.

A szembenállás szökésekben vagy fegyveres forradalomban nyilvánul meg (José Manuel Hernández, Carlos Rangel Garbiras, Pedro Julián, Acosta, Pablo Guzman, Celestino Peraza, Juan Pietri, az indián Montilla) vagy abban, hogy a rezsimtől való eltávolodásra az emigráció útját választják, új eshetőségre várva (Nicolas Rolando és Gregorio Segundo Riera, többek között).

A kormánnyal szembeni ellenállás nem korlátozódik a nacionalista és liberális helyi vezetőkre, hanem tekintélyes üzletembereket is magában foglal. A bankárok és Castro tábornok közti ellentétéről van szó, amely az ország legfontosabb pénzügyi szakembereinek a bebörtönzésével csúcsosodik ki.

Minden ellenzékinek elégséges oka van arra, hogy Cipriano Castrónak a hatalomból való kiszorításra irányuló tervhez csatlakozzék. Külföldön tartózkodik a gazdag bankár, Manuel Antonio Matos, a Restaurátor esküdt ellensége, aki 1901 júliusában érdekes megbeszéléseket folytat Asphalt tábornok vállalatával.¹² Közös cél fűzi őket össze: megszabadulni Cipriano Castrótól. Matosnak vannak kapcsolatai, a vállalat nyújtja a vállalkozáshoz szükséges tőke nagy részét.

Ugyanakkor az országban és a szomszédos szigeteken mozgolódnak és készülődnek a Restaurátor ellenségei. Sőt, az összeesküvők között vannak olyanok, akik nagyfontosságú kapcsolatokat tartanak fenn a kormánnyal, de ennek ellenére csatlakoznak az összeesküvéshez (Ramón Guerra és José Ignacio Pulido esete).

Castro azonban nincsen egyedül, számíthat azokra a helyi caudillokra, akik elfogadták a Castro által kikényszerített hatalommegosztás feltételeit és készek ezek megvédelmezésére.

Így tör ki a Felszabadító Forradalom, amelyben Castro valamennyi ellensége összetalálkozik: caudillok, bankárok és külföldi érdekek. Harcolnak az új hadsereg és a restaurációs szövetségesek ellen.¹³

A háború kimenetele végül is a kormánycsapatoknak kedvez. A győzelemben több szempont is közrejátszik: a „felszabadítók” hadseregének megosztottsága és szétszórtsága, egy mindenki, minden egyes vezető által elismert vezér hiánya, az ellátási nehézségek, a csapatok közti kommunikáció problémái, amihez hozzájárul még a nemzetközi blokád.¹⁴

Ezekhez a „felszabadító” hadsereg nehézségeit kifejező szempontokhoz hozzá kell tenni azokat a komparatív előnyöket, amelyek lehetővé teszik a kormánynak, hogy szembeszálljon az összeesküvéssel: a kor legmodernebb fegyvereivel frissen

felszerelt hadsereg, parancsnoki egység, katonai és politikai szempontból egyaránt mindenki által elfogadott vezér, az állami eszközök, amelyek még ha szűkösek is, akkor is 50%-ban a háború katonai szükségleteit elégítik ki; ehhez járul a hadiflotta támogatása: az 1901-es akciókban, és Ciudad Bolívar a végkifejlethez szükséges kulcsfontosságú csapatokat szállítja.

Ezenkívül – ezt nagyon fontos hangsúlyozni – Castro csapatának tagjai – elfogadva feltételeit – fontos helyi vezetők, ami lehetővé teszi a „felszabadítók” offenzívájának visszaverését az ország különböző részein. Törvényesen mozgósíthatja csapatait az ország bármely részébe, nincs szüksége a konzultatív testület egyetértésére, és ami még fontosabb, az ellenfeleire mért vereség a leghitelesebb tanúbizonysága annak, hogy a rendszer orientációja sikeres.

Ettől kezdve az a központosító tendencia, amely kormányának első éveiben körvonalazódott, többé már nem a restauráció kizárólagos politikai orientációja, hanem gyakorlattá válik, melynek fontossága akkor sem szakad meg, amikor Castro kikerül a hatalomból. Ettől kezdve lehet beszélni a történelmi caudillók – mint a 19. század utolsó három évtizedében Venezuelában uralkodó politikai rendszer kulcsfontosságú elemei – politikai hegemoniájának végéről.

V.

A restauráció konszolidálódik

A „Felszabadító” Forradalom után, a nagyrészt a központosító politika következményeként elért siker fényében szóba kerül a katonai apparátus módosítása, kifinomulnak a hatalommegosztás viszonyai, és törvényesen megerősödik az új rend a körülményekre szabott alkotmány útján.

A háború után nagyobb lehetőség van a reguláris katonai erő megteremtésére. Olyan nemzeti hadsereg kiépítéséről van szó, amely annak ellenére, hogy még élnek az évtizedeken keresztül a fegyveres hagyományokra jellemző hiányosságok és hibák, alapvetően különbözik a különböző főnökök vezetése alatt álló szétszórt szabadcsapatok régi gyakorlatától. Most az új fegyveres szervezet azzal a céllal épül ki, hogy megfeleljen a központi hatalom érdekeinek, egységes parancsnokság alatt és olyan eszközökkel, amelyek lehetővé teszik felszerelésük és működésük korszerűsítését, ami magával hozza a caudillók fegyveres harcképességének a gyengülését.

Egy új korszak kezdete ez, amelyben a reguláris és nemzeti katonai erő jelenléte a hatalom és a béke kulcsfontosságú eszközévé válik. A restauráció első éveiben a hadsereg felépítése a forradalom napi szükségleteinek felel meg, azonban a caudillók feletti katonai győzelem megerősíti a kezdeti erőfeszítés fenntartásának és mélyítésének a fontosságát a végső cél eléréséig: egy modern hadsereg megalkotásáig, amely terv folytonosságát Castro hatalomból való távozása sem szakítja meg.

Igy a béke a reformfolyamat nagy szövetségesévé válik; 1903-tól a katonai költséget másfelől lehet irányítani anélkül, hogy szinte kizárólag a háború követelményeitől függjön. A háborús nyomás alól kiszabadulva a hadügy és a tengerészet költségvetését a hadsereg egyéb területei felé lehet irányítani.

A béke kedvez a törvénykönyvek és szabályzatok kiigazításának is. 1903-ban elkészül az új Katonai Törvénykönyv, amely az 1873-as helyébe lép. 1903-ban elfogadják a Haditengerészeti Törvénykönyvet, amely semmissé nyilvánítja az 1793-as és az 1822-es régi tengerészeti szabályzatokat.

A hadsereg kiképzésére és fegyelmére fordított figyelmen kívül szervezeti jellegű intézkedéseket is hoznak. Megalakul a Hadsereg Általános Felügyelete, a parancsnoklás egyre vertikálisabb lesz, úgyhogy a zászlóaljok feletti katonai hatalmat csak a központi hatalom gyakorolhatja, a köztársaság minden államában megszervezik a Nemzeti Milíciát az egységes vezető felügyelete alatt. Az említett szervezeti intézkedéseken kívül mások is vannak, amelyek fontos logisztikai problémák megoldására irányulnak. 1905-ben bizottságot neveznek ki, melynek feladata, hogy információkat gyűjtsön az ország földrajzáról és vízrajzáról, később (1906) megbízzák a nemzet katonai tervének kidolgozásával. Részletes tanulmányt rendelnek az ország folyómedreiről, hogy felmérjék a folyami hajózás lehetőségeit az országban.¹⁵

Ezeket a reformokat, amelyeket a háború és a forradalmak befejeződésének köszönhetően lehet megvalósítani más jellegű intézkedések is kísérik, amelyek kezdettől jelen vannak Castro kormányzásában. A fegyverek begyűjtése folytatódik az egész ország területén. Begyűjtik a vesztesek felszerelését mindenütt, hogy azok a nemzeti fegyvertárba kerüljenek.

Amit érdemes hangsúlyozni az az, hogy a nemzeti jellegű katonai erőként felfogott és kiépített hadsereg részét képezi a hatalomgyakorlási mechanizmus átalakítása lassú és bonyolult folyamatának, amely első ízben Cipriano Castro kormányzása idején megy végbe. Ezenkívül elsődleges fontosságú a caudillók felszámolásának folyamatában, mert egyrészt katonailag gyengíti őket, amikor a fegyvertárat a kormány kezében összpontosítja, másrészt megakadályozza a fegyveres forradalmak sikerét, amennyiben egységes, modern, jól felszerelt katonai erőt szervez, amely csak egyetlen vezér parancsainak engedelmeskedik.

Az utolsó csatát követő béke nemcsak megkönnyíti a hadsereg korszerűsítését, hanem kedvez a helyi hatalom ellenőrzését és központosítását lehetővé tevő mechanizmusok megerősödésének. Kezdeményezések születnek az ország restaurációja szempontjából a hatékonyabb ellenőrzésre, ezáltal és az elszenvedett vereség következtében teljes mértékben tönkremegy az esetleges ellenzékiek politikai és katonai ereje.

Különböző mechanizmusok alkotják ezt a központosító orientációt. Folytatódik az a gyakorlat, hogy a munkatársakat egyik helyről a másikra helyezik, kiszorítva a különböző térségek helyi főnökeit, hogy fokozatosan az egész terület feletti ellenőrzést gyakorolni lehessen. Ezzel párhuzamosan előkészületek folynak egy újabb alkotmánymódosításra, amely törvényesítené a hatalom nagyobb központosítását és amely elismerteti az egyetlen főnök jelenlétét.¹⁷

Míndez a katonai jellegű reformokkal együtt olyan helyzetet teremt, amely megnehezíti a történelmi caudilloknak mint a folyamat kiemelkedő és döntő figuráinak a tevékenységét. Szerepük már nem saját hatalmi bázisuktól függ, hanem attól, hogy a főnök, Castro, majd Gómez mekkora részt ad nekik saját hatalomfelosztási rendszerén belül.

1904. április 27-én életbe lép az új alkotmány, amely magában foglalja a főnök által javasolt módosításokat. A helyi vezető pozíciók szétosztása a köztársaság új területi szervezetével összhangban történik. Az államok száma tizenháromra csökken, Castro kényelmesebben rendelkezhet kulcsembereivel és eloszthatja őket az egész ország területén.

A végeredmény egy mélységesen központosított hatalmi séma megszületése, amelyben nem kapnak helyet a caudillók mint a régi politikai különállás kifejeződései; másrészt ez a központosító elv a jelenlegi venezuelai állam felépítésének

eredete, alapja. E pillanattól kezdve a caudillók végérvényesen kiszorulnak a történelem szereplői közül. Hamvaikon új hatalommegosztási szerkezet alakul ki.

Az új helyzetet konszolidáló elemek: a létrehozott központi hatalom, a fennmaradáshoz és megvédéséhez szükséges törvényes politikai és katonai eszközökkel; a guzmanizmus utolsó éveitől szétbomló sárga liberalizmus szövetségi rendszerének szétesése, valamint a béke. Ez az a politikai színpad, ahonnan eltűnnek a történelmi caudillók.

Egyesek közülük egyszerűen megszűnnek létezni, mások otthagyják a politikát és visszavonulnak a magánéletbe, mások már nem mint főszereplők, hanem mint nézők és mint az őket kiszorító központosítási folyamat esetleges munkatársai jelennek meg. Van egy másik csoport, amely ellenáll a sorsának; azok, akik az emigrációból igyekeznek megdönteni Juan Vicente Gómezt, akiket azok a harci mechanizmusok inspirálnak, amelyekhez hozzászórtak a 19. században anélkül, hogy sikert értek volna el ezalatt a huszonhét esztendő alatt.

Politikai és fizikai halálukkal véget ér a caudillóknak mint a venezuelai politikai rendszer meghatározó alakjainak a hegemoniája. Ettől kezdve az új realitások uralkodnak: a venezuelai 20. század mélységesen központosított hatalmi sémájával, a régi csoportok történelmi képviselőinek jelenléte nélkül.

Jegyzetek

- 1 Arról, hogy milyen liberális segítséget kap Castro, az idevonatkozó levelekben olvashatunk: Boletín del Archivo Histórico de Miraflores (BAHM), Caracas, Secretaría de la Presidencia de la República, Nos. 22-24. 6. 19. No. 70. 145-147. és 177.
- 2 José Manuel Hernández nem fogadja el a Castro által felkínált fejlesztési miniszteri posztot, úgy véli, hogy a kormány összetétele, a liberálisok jelenlétével, a restaurációs forradalom elveinek az elárulását jelenti, és úgy dönt, hogy fegyvert fog alig hetven órával Castro kormányra kerülése után.
- 3 „El Mocho” felkelése után újabb liberális segítség adódik: BAHM No. 70. 103 és 182. No. 71. 18-19. és 289-290. No. 72. 118-119.
- 4 Ezzel kapcsolatban érdekesek a következő művek: *Ignacio Andrade*: Por qué triunfó la Revolución Liberal Restauradora. Caracas, 1955.; *Antonio Paredes*: Cómo Ilegó Cipriano Castro al poder? Caracas, 1954.
- 5 Különböző idevonatkozó levelek: BAHM No. 73. 118., No. 76. 35., 45-46. és 64. No. 78. 234., 248. és 262.
- 6 A csapatok helyzetéről — BAHM Nos 22-24. 122., No. 71. 29. No. 75. 174-175. No. 78. 20.
- 7 Hadügyi- és Tengerészeti Minisztérium. Memoria 1901. 6. és 9.
- 8 Ezek a reformok megtalálhatók a Hadügyi- és Tengerészeti Minisztériumban. Memoria 1902. 10-12.
- 9 A Haditengerészetre vonatkozó jelentések részletesen megtalálhatók Alejandro Ibarra levelezésében. BAHM. Nos. 35-36. 256-280. és Nos. 98-100. 30.
- 10 Az Alkotmányozó Gyűlésbe való beválasztás a folyamat szigorú ellenőrzésével valósul meg. Ez Castro és a különböző államok kormányfői levelezéséből derül ki. BAHM. No. 34. 182-220.
- 11 Az elnökválasztásról: *Elias Pino Castro*: Epistolario Presidencial, Caracas, Instituto de Estudios Hispanoamericanos, 1974. 67-74. és 99-105.
- 12 Aspahl tábormok részvételéről: *O. Thurber*: Origen del capital norteamericano en Venezuela. Barquisimeto, 1955.
- 13 A Felszabadító Forradalomról: *Julio Calcaño*: Bosquejo histórico de la Revolución Libertadora. Caracas, 1944. *Manuel Antonio Matos*: Recuerdos. Caracas, 1927, valamint *Apuntes sobre la Revolución Libertadora*. Curazao. 1903.
- 14 *Manuel Rodríguez Campos*: 1902. La crisis fiscal y el bloqueo. Caracas, 1977.
- 15 Hadügyi- és Tengerészeti Minisztérium. Memoria. 1907. Vol. II.
- 16 Hadügyi- és Tengerészeti Minisztérium. Memoria. 1904. XVII. és XXIX.

- 17 Az új alkotmány 118. cikkelyének módosításai a következők: az államok számát húszról tizenháromra csökkentik; az 1901-es alkotmány 118. cikkelyének eltörlése; amely megtiltja az elnök rendkívüli jogait, valamint a 127. cikkely eltörlése, amely engedélyezi a fegyverimportot az államokba. Ezenkívül szó van az alkotmányos periódus módosításáról, hogy ne 1907-ben fejeződjön be, ahogyan előre lehetett látni, hanem 1905-től kezdjék az új időszakot számítani azzal az ürüggyel, hogy Castro elnököljön 1911-ben a függetlenség centenáriumi ünnepségein.

A RIF KÖZTÁRSASÁG (1921–26)

A 20. századra a Maghreb-országok közül egyedül Marokkónak sikerült fenntartani politikai függetlenségét. Amellett, hogy folyamatos volt a tradicionális társadalom bomlása, a szultánra kényszerített egyenlőtlen gazdasági-kereskedelmi szerződések (1880. Madridi Konvenció, 1906. Algecirasi Főegyezmény, stb.) következtében meggyökeresedett a gazdasági és társadalmi életben a kialakult pluralitás.

Marokkó nem volt európai értelemben vett központosított állam. Olyan teokratikus monarchia, amelynek uralkodója, a szultán világi és vallási természetű hatalommal egyaránt rendelkezett, s így mint legfőbb vallási vezetőnek, kijárt neki a serif cím. A szultán hatalma nem azonos mértékben és minőségben terjedt ki az ország egész területére. A független és egymással is rivalizáló törzsek és családok egy része a szultánnak csak vallási természetű hatalmát ismerte el, de az állam világi vezetőjének nem fogadta el. Csupán a serifi impériumhoz való tartozás tette ezeket a törzseket az ország integráns részévé.

A síkvidékeken – amelyek a szultán hatalmának voltak alárendelve – a föld nagy része a szultán és kormánya, a Makzen hatáskörébe tartozott. Az aradi el-makzen azokat a területeket jelentette, ahol érvényesült a szultán gazdasági és pénzügyi befolyása. Az itt élő ún. naib törzsek adót fizettek a szultánnak, s a föld sem saját tulajdonuk volt, csupán használatra kapták az uralkodótól. Az adót a szultán által kinevezett kaidoknak, a muzulmán Makzen helyi vezetőinek voltak kötelesek befizetni. A bled es-siba, a „lázadok” elnevezésű területeken, az ország déli részén, a távoli oázisokban és a hegyekben élő, a szultánnak csupán vallási hatalmát elismerő törzsek csak névleges kapcsolatban álltak a szultán kormányával. E területeken erős volt a szokásjog, s a legfelsőbb hatalmat gyakorló dzsema, a törzsi gyűlés ennek megfelelően kormányzott.

Mivel a Makzen mögött nem állt kiéptített intézményrendszer, amely a központi intézkedések és modernizációs törekvések végrehajtását garantálta volna, az európaiak behatolása Marokkóba csak fokozta a helyi politikai bizonytalanságot. Sok helyen a tradicionális közösségek helyébe adminisztratív egységeket állítottak. A hegyvidékeken és az oázisokban különösen erősek voltak az ősközösségi maradványok. A felfegyverzett nomád berber törzsek és a földművelő közösségek megőrizték a patriarchális életformát, de már a társadalmi viszonyok dezintegráltságát jelzi, hogy egyes törzseken belül elindult az osztálytagozódás folyamata.

A Marokkó fölötti hegemonia megszerzéséért folytatott küzdelem során állandósultak az európai expanzióval szembeni törzsi fellépések. A „békés behatolás” időszaka után a franciák és spanyolok, felhasználva az ország bizonytalan helyzetét, katonai akciókkal igyekeztek gyors sikereket elérni. Habár az algecirasi konferencián (1906)¹ Marokkó protektorátussá alakítását sikerült elodáznia, ám a konferencia határozata, majd a casablancai incidens² (1907–1908) elősegítette Franciaország és nyomában Spanyolország hegemoniájának megszilárdulását. Mulej Hafid szultán az 1912. március 30-i protektorátusi szerződésben elismerte Franciaország marokkói uralmát. Spanyolország pedig 28 ezer km² nagyságú területhez jutott a Földközi-tenger partvidékén. Az ezt megerősítő francia-spanyol megállapodást Madridban kötötték meg 1912. november 27-én.

Az anuáli ütközet, 1921. július 21.

A protektorátus felállítása után Marokkó története a leigázás ellen harcoló törzsek története. A hódfők megjelenése egyet jelentett az évszázados szokások, a hagyományok megsértésével.

Az első világháború idején Spanyolország jelentősebb csapatokat nem küldött Marokkóba, a gazdasági nehézségekkel küszködő ibériai hatalom csak fokozatosan törekedett a Madridi Egyezményben rögzített területek elfoglalására. Két, egymással laza kapcsolatban álló központ alault ki a spanyol ellenőrzés megszilárdítására a protektorátus belsejében: a nyugati övezetben Tetunán és Ceuta központokkal, ill. a keleti övezetben a Rif-vidékkel. A spanyol gyarmati közigazgatás inkább a törzsek vezetőinek megnyerésével igyekezett befolyását kiterjeszteni.

A Rif legnagyobb törzsének, a Beni Urriaguelnek a vezetője, Abd el-Krim, aki francia- és spanyolelles nézeteket vallott, a szembeszegülés gazdasági formáját választotta. Felismerve az ásványkincsekben – ezüst, antimon, vasérc – gazdag Rif-hegység gazdasági jelentőségét – a spanyolok jóváhagyása nélkül – a Mannesmann Marokkói Részvénytársasággal állt kapcsolatban 1920-ig, amikor a szomszédos Tafersit törzs egyik spanyolok által felbérrelt tagja meggyilkolta.

A felbomló rif társadalom egymással is viszálykodó törzseinek elszigetelt spanyolelles megnyilvánulásai azonban csekély eredménnyel jártak. A formálódó spanyolelles koalíció politikájában ezért is jelentett új korszakot egyes törzsi vezetők kísérlete a haqq-bírság³ rendszerének visszaállítása. A korábbiaktól eltérően a haqqot nem csak arra vetették ki, aki megsértette a törzsek közötti békét, hanem arra is, aki nem vett részt a spanyolok elleni harcokban. A haqq-rendszer nem vált általánossá, de rávilágított arra, hogy az egység megteremtéséhez a társadalmi rendet is garantálni kell, s ehhez erőskezü, helyi bázissal is rendelkező vezetőre van szükség.

A Rif-hegységben élő berberék, közismert nevükön a rifek, kevésbé zárt közösségekben éltek, mint az Atlasz-hegység berber törzsei. Számuk mintegy 400-500 ezer volt 1921-ben. Apja halálát követően *Mohamed bin Abd el-Krim el Khattabi*⁴ (1881–1963) lett a Beni Urriaguel törzs vezetője. Az iszlám tanulmányok befejezése után elvégezte a melillai spanyol iskolát. Széles látókörű, jó szervező és nemzetközi ügyekben is járatos melillai kádi lett (1915–1919), emellett több évig az El Telegramma del Rif arab melléklet szerkesztőjeként dolgozott. 1917-ben spanyolelles nézetei miatt bebörtönözték Rostrogardóba (Észak-Melilla). Kiszabadulása után visszatért a Rifbe, s csatlakozott a harcoló törzsekhez. A fokozódó spanyol provokációk ellenére igyekezett elkerülni a háborút, s a békés kapcsolatok fenntartása érdekében a rif és a spanyol érdekek összeegyeztetésére törekedett: „Muszlimok! Mi békét akarunk Spanyolországgal, de Spanyolország nem akar békét velünk! Készülnünk kell a háborúra!”⁵ – hangzott el Abd el-Krimnek a törzsekhez intézett proklamációjában.

A spanyol kormány a hadsereg nyomására 1921 januárjában 24 ezer fős sereget indított Spanyol-Marokkóba. Az akkor létesített marokkói idegenlégió (Tercio de Extranjeros) tagjai közül Berenguer főmegbízottat irányította a nyugati, Silvestre tábornokot a keleti övezet leigázására – vagy ahogyan azt a spanyolok nevezték – a protektorátus „pacifikálására”. Amíg azonban a Berenguer vezette csapatok tervszerűen nyomultak előre a protektorátus belseje felé és számottevő eredményeket értek el, Keleten Silvestre csapatai a rifek ellenállásába ütköztek. Az első

komolyabb összecsapásra 1921. június 1-én került sor, amikor Abd el-Krim mindössze 300 harcosával elfoglalt egy Dar Aber nevű kis települést és jelentős fegyverkészlethez jutott. A spanyol katonai vezetés azonban nem érzékelte kudarcát jelentőségét. Berenguer tábornok kijelentette: „...A spanyolok nyugodtak lehetnek afelől, hogy Marokkóban a pacifikálás folyamata sikeresen zajlik egy izolált vereségtől eltekintve. Újabb csapatokra nincs szükség.”⁶

Ezért is érte villámcsapásként Madridot az 1921. július 21-26-i anuáli csata híre, amely a spanyol csapatok csúfos vereségével végződött. Silvestre tábornok 25700 fős serege felett Abd el-Krim törzsi felkelőkből álló 4000 fős serege elsöprő győzelmet aratott. Silvestre tábornok öngyilkos lett.

A spanyolok elleni harc kezdeti szakasza még defenzív jellegű volt, a megmozdulás hajtóereje és egyben sikere egy közös motivációban keresendő, az izoláltan élő törzsek között akkor létező egyetlen összetartó erőben, a vallásban. Abd el-Krimnek az iszlám védelmében sikerült mozgósítania a muzulmán erőket. A dzsihádot, azaz a szent háborút eszközül használta fel a spanyol hódítók elleni harcban.

A vereség rávilágított Spanyolország akkor már különösen súlyos gazdasági, társadalmi és politikai válságára. Hat hónappal később a cortesben az afrikánista Cavalcanti tábornok az anuáli vereség okairól szólva lényegretörően jellemezte a helyzetet: „Silvestre nem bukott meg! A rendszer bukott meg, és Silvestre volt ennek az áldozata.”⁷

A rif állam

Abd el-Krim a rif egysége és társadalmi rendre irányuló nézeteket vallott mielőtt a spanyolok elleni harc vezető szerepét vállalta volna. A spanyolok feletti győzelem után azonban nehézségei támadtak hatalma kiterjesztésében a saját és a környező törzsekkel egyaránt. A törzsek közötti spanyolelleses védelmi szövetség a július 21-i anuáli győzelem után felbomlott. Az újonnan felszabadított területeken a társadalmi viszonyok rendezetlensége gyors politikai fragmentációhoz vezetett, aminek következtében a spanyoloknak lehetősége nyílt kezdeti pozíciók visszafoglalására.

Az Abd el-Krim vezette antikolonialista mozgalom azonban messze túlhaladta a marokkói történelem hagyományos lázadásait. Nem egy fanatikus, tudatlan vezető kilátásaiban és céljaiban korlátozott mozgalmáról volt szó. Az európaiakban nemcsak a Rif területére betörő hódítókat látta, hanem követendő példát is a modern állam- és nemzetalkotásban.

Újjászervezte erőit, s a zsákmányolt fegyverek és a foglyokért kapott hadisarc segítségével reguláris hadsereget épített ki. 1921 szeptemberében felszereltsége és a szomszédos területeken élő törzsek katonai, politikai támogatása lehetővé tette számára a rif állam proklamálását. Szeptember 19-én a kabírok, azaz a törzsi előjárók ülése rif nemzetgyűléssé alakult és kikiáltotta a független Rif Köztársaságot. Ennek vezetője az emír rangot viselő Abd el-Krim, az állam központja Adzsdír (kb. 2 ezer lakossal) lett.

A köztársaság proklamálása a dzsihád végét jelentette. Ezt követően megváltozott a politikai egység tartalma a rif államban. Amíg korábban időszakos volt és a spanyolok elleni védelemnek volt szentelve, most állandó lett, és Abd el-Krim, illetve támogatói hatalmát volt hivatott szolgálni. A létrehozott rif állam valamennyi törzsének személyes uralma alá kellett kerülnie. Abd el-Krim nagysága

abban állott, hogy a törzsek között kialakulóban levő spanyolelleses egységtörökrekvés felismerését követően megkísérelte a bizonytalan törzsi koalíciót szilárd, centralizált hatalom bázisává megnyerni, elfogadtatni velük az államiság gondolatát.

Az iszlámhoz a dzsihád meghirdetése után is ragaszkodott. Melillai tartózkodása idején ismerkedett meg a Salafija mozgalom eszméivel. Az iszlám-megújulás mozgalomában a tradicionális belső indíttatású tényező mellett a nyugati modernizáció hatása vezetett el egy modern reformmozgalom kibontakozásához. Az Abd el-Krim vezette antikolonialista küzdelemben már e két tényező sajátos berber környezetben való ötvöződése figyelhető meg.

A Rif Nemzetgyűlés legfontosabb lépése a Rif Köztársaság függetlenségének kikiáltása mellett az államhatalom központi szerveinek a létrehozása lett. Az első világháborút követően elsőként ez a mozgalom jut el fegyveres harcban az államalakításig. A köztársaságban a törvényhozó és végrehajtó hatalmat a rif nemzetgyűlés gyakorolta Abd el-Krim elnöklétével.

A Rif-vidéken a tárgyalt időszakban mindvégig fennmaradtak a törzsi-nemzetseg viszonyok maradványai. A nemzetségek vezetői, a sejkek és a törzsek vezetői, a kaidok nagy tekintéllyel rendelkeztek. Közülük kerültek ki a nemzetgyűlés és a köztársaság központi szerveinek tagjai.

A rif kormány összetételére jellemző, hogy tisztségviselői rokoni kapcsolatban álltak Abd el-Krimmel. Így sógora, Shaiha el-lazid volt a belügyminiszter, nagybátyja, Mohamed Azerkan a külügyminiszter, másik nagybátyja, Mulej Abderlan a pénzügyminiszter, öccse, Mhamed Abd el-Krim, mint a rif hadsereg parancsnoka, szintén kulcsszerepet játszott a köztársaság életében.

A rif állam létrehozása a kormány és az alattvalók közötti kapcsolat újradefiniálását követelte meg. A Rif Köztársaság társadalmi és politikai rendszere a Rifben meglevő hagyományos struktúra ismérveinek és az európai civilizáció hatásának sajátos politikai alakulatát képezte. Az államhatalom helyi szerveinek a kiépítése az évszázados hagyományok figyelembevételével történt meg, alapul véve a berber (rif) törzsek demokratikus hagyományait. Újragondolták a közigazgatás, a gazdaság és a hadsereg szerepét. A közigazgatási egység a törzs lett, kikiáltásakor 18 törzs tartozott a rif állam területéhez. A törzsek élén álló kaidok sokrétű munkát végeztek: bírói, adószedői és katonai kötelezettségeket teljesítettek.

A kaidok mellett továbbra is működött az önkormányzatot gyakorló törzsi tanács, a dzsema. Új és haladó annyiban volt, amennyiben a kaidok a belügyminiszternek és a törzsi ügyekkel foglalkozó – a dzsema felett álló – Központi Tanácsnak is alá voltak rendelve. (Pl. a kaidok bírói ítélete ellen fellebbezni lehetett a köztársaság központi szerveihez.)

A rif egység és centralizált irányítási rendszer egy adminisztratív igazságügyi szisztéma kiépítését is szükségessé tette. A Sáriában megfogalmazottak a törzsek számára általánossá és kötelező érvényűvé váltak. Mivel a Saria nemcsak az iszlám jogrendszer, hanem az emberi cselekvés minden fontosabb területét szabályozó normarendszer is, garantálta a társadalmi rendet. Ez lehetővé tette, hogy számottevő sikereket érjenek el a törzsi viszály megszüntetése, a helyi különülési törekvések leküzdése és az egységes központi hatalom megeremtése terén. Egy amerikai újságíró 1925-ben jelentette: „Az országban törvény és rend uralkodott. A családok és a falvak között megszűnt a vérbosszú, a helyi viszálykodás. Gondoskodtak az emberek személyi és vagyoni biztonságáról.”⁸

A Rif Köztársaság társadalmi és politikai berendezkedése egy harci törzsszövetségnek tekinthető, és egyfajta sajátos katonai demokráciához állt a legközelebb.

Működését meghatározta, hogy fennállása első percétől harcban állt Spanyolországgal. Már az 1921. szeptember 19-i nemzetgyűlés elfogadta az ún. Nemzeti Paktumot, amelyben megfogalmazódtak a rif szuverenitás elvének és a későbbi béketárgyalások követeléseinek a főbb kitételei. A paktum tartalmazta a spanyol csapatok kivonásának szükségességét, a rifeknek kártérítés fizetését az elmúlt 12 év alatt okozott károkért, a Marokkó jogait sértő egyezmények semmissé nyilvánítását s végül baráti viszony kialakításának készségét valamennyi országgal.⁹

Annak ellenére, hogy a spanyoloknak a Rifben polgári igazgatási rendszere nem volt, a benszülött lakossággal nem teremtettek gazdasági érdekeltséget, a törzsi-nemzeti viszonyok mellett előrehaladt az osztálytagozódás folyamata. A Dél-Spanyolországgal és a szomszédos francia gyarmatokkal – Francia-Marokkóval, Algériával – fennálló kereskedelem elkerülhetetlenül vagyoni differenciálódáshoz vezetett az egyes törzseken belül.

A kormány gazdasági intézkedései is a háborút szolgálták. A hadifelszerelés megszerzéséhez szükséges anyagi fedezet megteremtésére kétféle adót vezettek be. A fejadót, amelyet a háborús rokkantokon kívül mindenki köteles volt beszedni, illetve a jövedelem után fizetendő 5%-os adót. A gazdaságban a pénzgazdálkodás megjelenésére utaló tény, hogy az adót nemcsak természetben, de pénzben is be lehetett fizetni.

A rif gazdaságpolitikában szintén érzékelhető a tradíció és a modernizáció szintézise. Az adó mértéke ugyanis alacsonyabb volt a Kelet gyarmatain megsokszoroztnál, ugyanakkor központilag, az állam által meghatározott és mindenkire kötelező érvényű volt, ami a lakosságot megkímélte a helyi vezetők visszaéléseitől.

Tekintettel a hadiállapokra a nemzetgyűlés általános mozgósítást rendelt el, s Abd el-Krimet a hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Az általa irányított haderők reguláris és irreguláris csapatokból álltak. Az utóbbiak csak bizonyos hadműveletek idejére álltak össze, sőt néha annak csak egy szakaszára. A harcokban mindig azon terület népfelkelői vettek részt, ahol a hadműveletek folytak. Így a hadsereg létszáma a háború menetétől függően állandóan változott.

Abd el-Krim, ha meg is tartotta a gerillacsapatokat, sikeres kísérletet tett ezek központi irányítására. Szervezési szempontból – írja Frunze – jellegzetesen milíciacsapatok, amelyek bizonyos ideig fegyverben áll, egyébként békésen dolgozik. A fegyverbíró férfiak katonai osztagokat, harka-kat alkotnak a duarok, azaz a falvak és a törzsek területén. Ilyen körülmények között a Rif, ha minden erejét megfeszíti, 60-70 ezer katonát is ki tud állítani.¹⁰

A 6-7 ezer fős reguláris hadsereg, amelynek felépítése európai példa alapján történt meg, főként a korábban spanyol vagy francia szolgálatban álló marokkói katonákból állt. A rif hadsereg sorozatos győzelmeinek a titka az igénytelen, bátor, a terep ismeretének előnyeivel is rendelkező rif harcosok ellenállóképessége, kitaratása és a csapattestek mozgékonyasága volt.

Abd el-Krimnek a szervezett haderőre támaszkodva sikerült felszabadítani a spanyolok által megszállt területek kétharmadát, s fennhatósága alá került nemcsak a Rif vidéke, hanem Spanyol-Marokkó nyugati része is.

A rif háború

Abd el-Krim célja az volt, hogy a Rif vidéken, a spanyol protektorátus területén szilárdítsa meg hatalmát. 1922-től több alkalommal is Angliához és Franciaországhoz fordult azzal a kéréssel, hogy segítsék elő béketárgyalások megtartását a spanyol

csapatok evakuálása és a rif állam függetlenségének elismerése céljából. Az európai országok azonban kezdetben leértékelték a rifek harcát, szokásos törzsi felkelésnek tekintették, amelyek leveréshez a spanyol katonai beavatkozás elegendő.

A kormányok hivatalos álláspontjával szemben a közvélemény számottevő része elsősorban háborúellenességtől indítva szimpatizált a Rif Köztársasággal. A Londonban megalakult Rif Bizottság tagjai követelték a rif állam elismerését és a rif kérdésnek a Népszövetség elé vitelét. Az észak-afrikai gyarmatok lakossága, valamint Elő-Ázsia és az Arab-félsziget muzulmán népei legalább ennyire felfigyeltek a marokkói eseményekre. 1925-ben az indiai Balgaumban megtartott iszlám kongresszuson több mint 2 ezer muzulmán képviselő szavazott a rifkabilokkal való szolidaritás nyilváníttása mellett.¹¹

A szuverén Rif Köztársaság fennmaradása vonzó példát jelentett Franciaország észak-afrikai gyarmatainak a lakosság számára. Az itt lakó törzsek megalakulása után szoros kapcsolatba kerültek a Rif Köztársasággal, ezért a franciák attól tartottak, hogy a Rifben zajló események lendülete Francia-Marokkóban – majd a Maghreb-országokban – általános felkelést vált ki.

A mind nagyobb emberi és anyagi áldozatot követelő, egyre költségesebb háború miatt Spanyolország egyre nehezebben tudta vállalni a gyarmattartó hatalom pozíciójával járó terheket.¹² Amikor kiderült, hogy nem képes magát tartani saját protektorátusában, a marokkói francia főparancsnokság Lyautey marsall vezetésével – egy nagyobb felkelés megelőzése végett – megkezdte a rifek elleni háború előkészítését. Ez jelentős változást eredményezett Anglia marokkói politikájában is. Bizonyossá vált, hogy Abd el-Krim nem csupán és nem elsősorban a gyarmati rendszer kialakulását akarja megakadályozni, hanem a gyarmati status quot felborítani, amelyet a nagyhatalmak nemzetközi szerződésekben rögzítettek. Az 1924. december 5-i Chamberlain-Herriot találkozáson megerősítették az 1904-es entente cordiale-t, s ezzel Franciaország szabad kezet kapott Marokkóban.

1924 őszén a franciák erődvonalat építettek ki az Uergha folyó völgyétől 20 km-re Északra, amely a rif államot elzárta a katonai és élelmiszerutánpótlás szempontjából fontos bázisától. A The Times tangeri tudósítójának jelentésében megfogalmazódott Abd el-Krim álláspontja. E szerint az Uergha völgye az ő fennhatósága alá tartozik, s így a francia csapatok előrenyomulása ellenséges cselekedet, a rif állam területére való erőszakos behatolás volt.¹³

1925 áprilisában, válaszul a francia provokációra, a rif hadsereg megkezdte a hadműveleteket a francia protektorátus ellen. A francia védelmi vonal hamarosan összeomlott. A spanyolok után most már a franciák is kénytelenek voltak belátni, hogy nem egyes „rablóbandák” – ahogy korábban nevezték – megbüntetéséről van szó, hanem „igazi háborúról, egy elszánt és tehetséges vezér ellen, akinek tekintélye és ereje az elmúlt hat hónap alatt roppant méretűvé növekedett.”¹⁴

A franciák az igazi, nagy háborúkra jellemző frontparancsnokságot állítottak fel. A hadműveleti területeket különleges katonai övezettké nyilvánították. 1925. július 17-én Rabatba érkezett Pétain marsall, hogy átvegye a katonai irányítást.

Franciaország a Rif Köztársaság elleni harcban elszenvedett kudarcok és veszteségek után a spanyol katonai vezetéssel fennálló ellentéteit félretelve Spanyolországhoz fordult a rif törzsek elleni összehangolt hadműveletek megszervezésének javaslatával. 1925 júliusában Madridban a két fél között megállapodás született arról, hogy a Rif Köztársaságot közös tengeri és szárazföldi blokád alá veszik.

1925 augusztusában már közel 200 ezer francia és 100 ezer spanyol katona állt fegyverben Abd el-Krim 70 ezer harcosával szemben. A rifeket emellett megosztot-

ta az is, hogy két arcvonalon kellett hadat viselniük. 1925. október közepére elveszítették azoknak a területeknek a jelentős részét, amelyeket az év nyarán foglaltak el. Ezzel a Rif Köztársaság elveszítette szövetségeseit is, mivel a kiűrtté területeken élő törzsek nem akarták elhagyni földjüket, inkább kiszolgáltatták magukat a győzteseknek. Annak ellenére, hogy szolidárisak voltak a rifek felszabadító harcával, kellő szociális és politikai szervezethez hiányában nem tudták támogatni a fegyveres felkelést, amely határozott erkölcsi támogatást így csak a formálódó európai baloldali mozgalmaktól kapott.¹⁵ 1925. október 12-én Franciaországban egymillió munkás sztrájkolt a marokkói háború és a kolonializmus ellen.

1926. április 11-én végül is a francia és a spanyol kormány elfogadta Abd el-Krim tárgyalási ajánlatát, és Oujdában (Északkelet-Marokkó) április 15-én megkezdődtek a tárgyalások. Az előzetes feltételek elfogadása – Abd el-Krim eltávolítása, a törzsek lefegyverzése, a szultán fennhatóságának elismerése, fogolycseré, a francia és a spanyol előrenyomulás biztosítása – a Rif Köztársaság szuverenitásának feladását jelentette. A rifek független államot akartak Abd el-Krim vezetésével (saját hadsereggel, állami szervekkel, széles körű belpolitikai önállósággal), ezért utasították el a szultán világi hatalmának elismerésére vonatkozó követelést. Painlevé hadügyminiszter a *Le Temps*-nek adott nyilatkozatában ultimátumszerűen kijelentette, hogy a feltételekből nem engednek.¹⁶ A leszerelési tárgyalások megszakadtak, s másnap megkezdődött a francia és spanyol csapatok támadása. Május 22-én Abd el-Krim, látva az ellenség túlerejét, beszüntette a harcot.

A Rif Köztársaság bukásának oka – az intervenció túlereje mellett – a Rif társadalmi-politikai viszonyaiban keresendő, amelyek nem garantálták mérsékelt reformintézkedéseinek (kormány, közigazgatás, hadsereg stb.) hosszabb távon történő fennmaradását. Törekvései komoly ellenállásba ütköztek a tradicionális vezető rétegek (marabutok, sejkék) nagy és befolyásos családjai részéről, akik, amint úgy érezték, hogy partikuláris privilégiumaik veszélyeztetve vannak, inkább ellene fordultak.

Habár a nacionalizmus e térségben kifejezetten majd az elkövetkező évtizedekben jelenik meg, Abd el-Krimet az iszlám hagyományok és a modernizáció szintézisére irányuló törekvései alapján az ún. iszlám orientációjú nacionalisták elődjének lehet tekinteni.

Jegyzetek

- 1 Az algecirasi konferencián részt vevő 13 állam – köztük Marokkó – képviselői által elfogadott Fegyvezmény deklaratív részében valamennyi országnak gazdasági egyenlőséget és szabadságot biztosított. További rendelkezéseiben viszont privilégiumok egész sorát nyújtotta Spanyolország és Franciaország számára.
- 2 Németország rossz szemmel nézte a francia befolyás erősödését. Amikor a Francia Idegenlégió katonái közül kettő megszökött, s a német konzulátuson talált menedéket, az incidens a német-francia kapcsolatokban újabb feszültséget okozott. 1909. február 9-én Cambon és Kiderlen-Wechter megállapodást kötöttek arról, hogy a német kormány Marokkóban csak gazdasági érdekeket követ, s elismeri Franciaország különös politikai érdekeit.
- 3 A haqq-bírság rendszeréről bővebben lásd: *C. R. Pennel: Law, order and the formation of an 'islamic' resistance to European colonialism: the Rif 1912-1926.* – *Revue d'Histoire Maghrébine*, Tunis, Numeros 21-22. Avril 1981. 25-39.
- 4 Abd el-Krim, a Rif Köztársaság megalapítójának és vezetőjének apja a Beni Urriaguel törzs kádija volt egészen 1920-ig. A tíz évvel fiatalabb testvér, Mhamed bin Abd el-Krim, aki Madridban folytatott

- bányamérnöki tanulmányokat, bátyjához hasonlóan figyelemre méltó személyiség volt. A kettejük közötti névhasználat abból fakad, hogy a rifek között szokás volt az apai nagyapa után nevet adni. Mohamed és Mhamed ugyanazon név két változata.
- 5 *J. Cabello Alcaraz*: Historia de Marruecos. Tetuan, 1954, 282. Idézi: *David S. Woolman*: Rebels in the Rif. London, 1969. 89.
  - 6 Berenguer tábornokot idézi a madridi El Sol c. lap 1921. július 20-i számának jelentésében.
  - 7 *A Vivero*: El Derrumbamiento: La verdad sobre el desastre del Rif. Madrid, 1922. 131. Idézi: *David S. Woolman*: i.m. 135.
  - 8 „La Guerre au Maroc” — „Les dossiers de l’agitateur”. Paris, 1933. No. 17. 23.
  - 9 *Amin Szaid*: Ad-Daulat aj-arabija aj-mutahida. Cs. Z. Kair, 287.
  - 10 *M. V. Frunze*: Az európai civilizátorok és Marokkó. In: M. V. Frunze Válogatott Művei II. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, 1959. 553.
  - 11 A rif háború nemzetközi visszhangjáról részletesen lásd: *J. Nagy László – Soós Edit*: A marokkói rif háború visszhangja a francia és spanyol munkásmozgalomban (1921-1926) — Múltunk, 1989. 3-4. sz.
  - 12 Spanyolország költségvetéséből 1924-1925 folyamán 2 941 724 894 pezetából 1 084 572 181 pezetát fordítottak katonai célokra, ami az állami kiadások 37%-át jelentette (a bevételnek 39%-át). Marokkóra 279 433 000 pezetát költöttek. Der Spanische Imperialismus in Marokko. Inprekorr, 1926. június 4. 1291.
  - 13 The Times, 1924. november 11.
  - 14 Le Temps, 1925. május 25. A franciák nagyszámú marokkói törzset fegyvereztek fel. Ez a taktikájuk bumerángxént ütött vissza. A felfegyverzett törzsek a franciák ellen harcoltak Abd el-Krim vezetésével.
  - 15 A témáról bővebben lásd: *J. Nagy László – Soós Edit*: i.m.
  - 16 Le Temps, 1926. május 2.

CSERNUS SÁNDOR – KÖVÉR LAJOS

HELYTÖRTÉNET ÉS NEMZETI TÖRTÉNET FRANCIAORSZÁGBAN

(Ismertetés és beszámoló a Tudós Társaságok Országos Konferenciáinak rendszeréről)

A francia forradalom bicentenáriumának évében a Történeti és Természettudományos Kutatások Bizottsága (CTHS – Comité des Travaux Historiques et Scientifiques) a szervezetéhez tartozó Tudós Társaságoknak immár 114. Országos Konferenciáját (CNSS – Congrès National des Sociétés Savantes) rendezte meg 1989 április 2. és 9. között. A Bizottság munkája és az általa szervezett konferenciasorozat a francia tudományos élet egyik ismert vállalkozása, mivel azonban deklaráltan a nemzeti történet és azon belül egyes régiók történetének tanulmányozására koncentrál, a nemzetközi tudományos élet közvetlenül már jóval ritkábban találkozhatott vele. Ildomosnak látszik tehát rövid történetét felvázolni, majd pedig bemutatni azokat a szervezeti kereteket, melyek működését több mint egy évszazada döntően meghatározzák.

A CTHS tehát országos érdeklődési körű tudományos szerveződés, s mint ilyen az egyik legrégebb, folyamatosan működő vállalkozás Franciaországban. Létrehozása François Guizot nevéhez fűződik, aki Lajos Fülöp minisztereként 1834-ben hívta életre ezt a nemzeti történelmet komplex módon tanulmányozó, ma is igen aktív Bizottságot, amely 1861 óta tartja meg évenként a szóban forgó konferenciákat. Az alapszabályt a CTHS főnállása óta több ízben módosították; jelenlegi formájában 1983 óta működik: az újjászervezett Bizottság alapelveit az akkori oktatási miniszter, Alain Savary rendelete határozta meg. Ily módon a CTHS a francia Oktatási Minisztériumhoz tartozik, és munkáját hat „szekcióban” végzi. Ezek a következők: Középkor-történeti és Filológiai, Új- és Legújabbkori Történeti, Régészeti és Művészettörténeti, Természet- és Humánföldrajzi, valamint Természettudományos (különös tekintettel az élő természet és az életet tanulmányozó tudományágakra), továbbá hatodikként a Tudomány- és Technikatörténeti szekciók, valamint az Észak-Afrika Története és Régészete, az Óstörténeti és a Francia Antropológiai és Etnológiai komisszió. (Ez utóbbinak egyik önálló elemeként működik az 1903-ban alapított Francia Forradalom Története Komisszió.)

Fennállása óta a CTHS komoly kiadói tevékenységet folytat; létrehozásakor ez szerepelt is az elsődendő feladatok között. Az évenkénti konferenciák értékállóan ítélt anyagát évfolyamonként és szekciónként publikálja az ACTES, a BULLETIN avagy a MEMOIRES kötet. Forrásfeltáró és forrásközlő tevékenysége a legfontosabbak közé tartozik: a Franciaország történetére vonatkozó kiadatlan dokumentumokból mintegy 140 kötetet jelentetett meg eddig; ebből 16 kötet került ki a nyomdából 1965 és 1985 között. Ez a munka természetesen ma is folytatódik. A CTHS készített ezentúl egy topográfiai kézikönyvet tartományok szerinti bontásban; gyűjteményes kötetet állít össze a kora középkori Franciaország (4–10. sz.) műemlékeiről; összegyűjti a francia forradalom gazdaságtörténetének leeddig kiadatlan iratait; az új- és legújabbkori történetére vonatkozó egyéb dokumentumokat, de folytat még ezentúl más kiadói tevékenységet is. A fentieknek tulajdonítható, hogy a CTHS kiadványai összességükben és a kezdetektől fogva mind a mai napig a Franciaországra vonatkozó történeti és régészeti kutatások legalapvetőbb és legjelentősebb kézikönyveit adják, és sorozataikat rendre viszontláthatjuk a legigényesebb összefoglaló művek bibliográfiáiban.

Mivel tehát megalapításától kezdve feladatai közé tartozik a Franciaország történetére vonatkozó dokumentumok felkutatása és publikálása, a régészeti emlékek összegyűjtése és számbavétele, valamint az adott tudományág fejlődésének elősegítése, mindenekelött regionális és lokális szinten, automatikusan a Bizottság vokációjává lett a helytörténeti kutatások

orientálása, eredményeinek felszínre hozása és az országos műhelyek vérkeringésébe történő bekapcsolása is.

Ily módon azonban a résztvevők köre meglehetősen változatos alakul: az előadók elsősorban többsége különböző országos és regionális műhelyekhez kötődik; főleg egyetemi oktatók és kutatók. Ugyanakkor a CTHS teret enged mindazok munkáinak, akik egy-egy adott részterület történetének kidolgozására vállalkoztak, legyenek bár a szóban forgó kutatók kezdő szakemberek (pl. a tanulmányaik ún. „harmadik ciklusában”, azaz a doktori címhez vezető fázisban járó hallgatók), avagy a művelődés különböző, más területén dolgozó amatőr kutatók.

Ebből persze az is következik, hogy a Konferenciákon bemutatott dolgozatokban időnként megjelennek bizonyos színvonalbeli hullámzások. Az a törekvés azonban, melynek alapvető célja, hogy egyetlen értékes gondolat, ötlet, kutatási eredmény se vesszen el, úgy tűnik, vállalhatja még ezt a luxust is. Az utóbbi időszakban ugyanakkor egyre rendszeresebben jelennek meg és vesznek részt külföldi kutatók is a CTHS összejövetelein; elsősorban angolok, belgák, németek, svájciak, olaszok és spanyolok, de akadnak közép- és kelet-európaiak is, lengyelek, románok, csehszlovákok és ritkábban szovjetek és magyarok. Ily módon a konferencia résztvevőgárdája egyre nemzetközibb; a nem francia kutatók általában hosszabb-rövidebb idejű franciaországi tartózkodás során kerülnek kapcsolatba a CTHS programjaival.

Az évenkénti konferenciák igen alapos és célravezető rendszert alkotnak: időpontjuk mindig (a többnyire hűsvéthoz kötődő) tavaszi szünet hete, helyszínük rendszeresen változik: a szervezők mindig az ország más egyetemi városába, más régiójába hívják össze a résztvevőket. Ennek azonban szimbolikus jelentőségen túl gyakorlati haszna is van. Egyrészt a kutatások teljes természetességgel koncentrálnak a konferencia színhelyének tágabb környékére, másrészt pedig a szervezők minden esztendőben meghatároznak egy-egy olyan fő témakört, ami több szempontból is hordozhat aktualitást (regionálisan az egyes kutatóbázisok jellege szerint, bizonyos történeti aktualitásokat figyelembe véve, stb.). Az alábbiakban, egyrészt a pontosítás kedvéért, másrészt a fentiek alátámasztása végett megemlíjtük az elmúlt néhány esztendő színhelyeit, és a velük kapcsolatban a középkor-történeti és filológiai szekció számára meghatározott fő témaköröket.

A 108. Kongresszus Grenoble-ban volt 1983-ban. A speciális programot az alábbi fő téma határozta meg: „A gazdaság és társadalom fejlődése hegyvidéki környezetben”, a helytörténeti kutatások pedig Dauphiné tartomány történetére koncentráltak.

A 109. Konferenciának 1984-ben Dijon adott otthont. Itt elsősorban a regionális egyháztörténeti kutatások kaptak szerepet; az ún. speciális programot a „Hívők vallásos közösségeinek szerveződési formái a tridentini zsinatig” főcím adta, míg a regionális program a két Burgundia (a grófság és a hercegség) történetére kellett hogy koncentráljon.

A 110. konferenciát 1985-ben Montpellier rendezte. Az általános program a „Tartományi rendi gyűlések és képviselői fórumok történetének” kutatása volt (a 16. századig); egy speciális programot határoztak meg ezentúl az orvostudományok, a betegségek, a járványok történetének kutatására a középkorban. A regionális program Languedoc történetét tanulmányozta.

A 111. Konferencia házigazdája Poitiers volt, 1986-ban. Itt egyetlen fő téma jelentette a speciális programot: az „Angol Franciaország” (12–15. század) politikai, katonai, intézményi, gazdasági, szociális és kulturális történetét igyekezett felrajzolni. A regionális kutatásokat a Poitou-tól Bordeaux-ig terjedő területre koncentrálták.

A 112. Konferenciát 1987-ben Lyonban rendezték, ugyancsak egy általános és egy regionális témakörrel. Az előbbi „A textilipar és kereskedelem a középkorban” jelentette, az utóbbit a „Folyók és folyami közlekedés a középkori Franciaországban, különös tekintettel a Rhône és a Saône vízgyűjtőjére” főcím fogta össze.

A 113. Kongresszusnak Strasbourg adott otthont 1988-ban. Az általános kutatási irányt „A Birodalom és Franciaország között” témakör határozta meg, és deklarált célja volt, hogy a szóban forgó régió civilizációjának történetét sokoldalúan közelítse meg, egyetlen cím köré integrálva a különböző helytörténeti és nagyobb összefüggéseket kutató törekvéseket.

A 114. Konferenciának, mint említettük, Párizs adott otthont, és az is ismert már, hogy a 115.-et Avignon fogja majd rendezni. A szekciók egy része (amelyeknek programjába beleférhetett) anyagát a francia forradalom kutatása köré csoportosította, vagy éppen az első császárság korának tanulmányozását tűzte maga elé. A Középkor-történeti és Filológiai Szekció (melynek munkáját a fenti leírás röviden nyomon követni igyekezett) általános programját „A társadalmi mozgalmak és politikai zavargások a középkorban” főcím határozta meg; ún. regionális program ezúttal nem volt.

A Szekció programjában ezúttal 22 előadás szerepelt; valamivel kevesebb, mint Strasbourgban (26). Az előadásokat előzetes javaslat, illetve a rezümé alapján a Szekció elnöksége választja ki, és az elhangzás utáni megjelentetésről is – a résztvevők véleményét figyelembe véve – ugyancsak az elnökség dönt. Az elnökségben többnyire a szakma legismertebb, nemzetközileg is tekintélynek számító egyéniségei kapnak helyet. (Ezúttal Jean Favier, Robert Fossier, Henri Platelle, Michel Mollat du Jourdin, Jean Schneider, Noël Coulet, Philippe Contamine, Robert Favreau, Robert-Henri Bautier, Jean Richard, Jean Glénisson, Jacques Monfrin és Louis Carolus-Barre). Többen szerepeltek közülük előadóként is (Bautier, Schneider, Carolus-Barre). A számos érdekes előadás közül Henri Bautier tanulmányát érezzük kiemelkedőnek (ő az orleans-i diákság és a királyi tisztviselő konfliktusát mutatja be a 13. század végén, amely konfliktus a királyi tekintély kétségtelen csorbítására irányult), továbbá Georges Bischoff tanulmányát a parasztseregek felszereléséről és harcmódoráról a 15. század végén s a 16. század elején, valamint Hubert Collin kutatásainak ismertetését a lotharingiai lovagság stabilizáló szerepéről a 15. század során. Bernard Merlette meggyőzően bizonyította, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – VIII. Bonifác pápa bulláját Szép Fülöp tiltó rendelkezése ellenére Franciaország területén több helyen kihirdették. Jean Schneider a Metz városában nagy szerepet játszó patríciausi réteg hanyatlását mutatta be a 15. század folyamán, François-Olivier Touati pedig két tanulmányban ismertette azokat a kutatásokat, melyeket „Társadalom és lázadás” kutatási témán dolgozó csoport tagjaként végzett. (A kétkötetnyi tanulmányt kitevő munka a konferenciával egy időben jelent meg.) Rendkívül érdekes volt Christian de Mérimond előadása, mely a társadalmi mozgalmakat és politikai rivalizálást a városok szimbolikájának tanulmányozásával, e szimbolika változásainak nyomon követésével mutatta be a középkor végén. Kiemelendőnek érzem végül Françoise Fery-Hue tanulmányát, mely új, a történeti kutatásban eddig nem nagyon alkalmazott forrásanyagot vett „bonckés” alá; a 16. század elejéről Párizsból és több vidéki városból származó, nemi erőszakokra vonatkozó orvosi látletekből és azok „forráskörnyezetéből” vont le következtetéseket a városi népszerű kollektív mentalitása bizonyos komponenseinek alakulására. Heves vitát és elutasítást váltott viszont ki Henri Guiter előadása, mely az európai nyelvek szétválásának kronológiáját kívánta átférni és újra meghatározni.

A továbbiakban az 1989-es esztendőben főszerepet kapott szekciók munkájáról kívánunk röviden szólni.

A Francia Forradalom Története Bizottság működését fennállása óta az az alapvető célkitűzés határozza meg, hogy a regionális kutatások eredményeinek optimális figyelembevételével tegyék évről-évre árnyaltabbá a Forradalom tablóképét. François-Alphonse Aulard munkássága óta minden kutató tisztában van azzal, hogy regionális kutatási eredmények nélkül elképzelhetetlen a korszak igazi mélységegik hatoló gazdasági, társadalmi, politikai elemzése. Albert Mathiez, Georges Lefebvre, Albert Soboul, Jacques Godechot munkásságát szabadjon – e korántsem teljes névsorban – ilyen összefüggésben is megemlíteni. A Michel Vovelle szerkesztette Franciaország a Forradalom alatt (1789–1799) című, alig néhány hónapja napvilágot látott alapvető kézikönyv pedig szintén ékes bizonyossága e célkitűzés hasznosságának, s ekkor még nem írtunk a CTHS publikálta dokumentum- és tanulmánykötetről. (A CTHS bicentenáriumi katalógusa – az elmúlt húsz esztendő munkálatainak tükrében – több mint hatvan kötetre hívja fel az olvasó figyelmét.)

A Bizottság által megadott témakörök tehát nem az öncélú regionális, lokális kutatásokra koncentrálnak, hanem egy-egy átfogó, ha tetszik „központi” programhoz illeszkednek. Ennek illusztrálására íme az 1988-as strasbourgi illetve az 1989-es párizsi konferenciára megadott témakörök biztosította „kínálat”.

– Forradalom és ellenforradalom; a népesség magatartási és viselkedési normái Nyugat-Franciaországban

– A háború problémái; a toborzás és mozgósítás erőforrásai (1791–1795)

– A Forradalom hatása a német fejedelemségekben és Közép-Európában

– A Forradalom gazdasága – regionális kutatások tükrében

– Az adminisztráció dilemmái 1789–1815 között

– Városok geográfiája és kartográfiája a Forradalom alatt

– A Forradalomból kirekesztettek; nők, a gyarmatok néger és színesbőrű lakói, proletárok, cselédek

– Kulturális élet a Forradalom alatt (1789–1799)

A Francia Forradalom Története Bizottság ügymond szakmai jelentőségét nem kisebb nevek félmjelzik, mint az elnök Michel Vovelle, az alelnök Claude Petitfrère, a titkár Jean-Paul Bertaud, s e ponton hadd tekintsünk el a további nevek felsorolásától. Ehelyett inkább – igaz mozaikszerűen – engedjék meg néhány sor a konferencián bemutatott dolgozatok ürügyén.

Párizsban a Francia Forradalom Története Bizottság 39 dolgozat bemutatására vállalkozott, de e témakörhöz kell számítanunk még azt a kilenc dolgozatot is, mely a Társadalombiztosítás Története Kollokvium keretében a Forradalom és társadalomvédelem témakörében hangzott el. Az öt nap alatt bemutatott közel félszáz dolgozat természetesen nemcsak a bicentenáriumból adódó számbeli dominancia mutatója, hanem számos izgalmas kérdéskör hordozója is. Jean-Paul Bertaud például a jakobinus konvent társadalomvédelmi politikáját elemezte a hadsereg és család összefüggésében. Jean Valette ugyancsak izgalmas szociálpolitikai témát boncolgatott. Előadásában azt vizsgálta, hogy 1792–1796 között Gironde megyében milyen megfontolások alapján kaptak szociális támogatást, segítyt azok a szülők, családfők, akik a haza megvédésében jeleskedtek. Jean-Pierre Gross dolgozata arra a kérdésre keresett választ, hogy milyen politikai, morális és társadalomvédelmi megfontolások készítették a jakobinusokat a koldulás felszámolásának kísérletére. (Párizson kívül komoly erőfeszítéseket tettek ennek keresztülvitele érdekében Creuse, Correze, Haut-Vienne, Charente, Dordogne, Lot, Aveyron, Lot-et-Garonne megyékben.) Roderick Phillips kanadai professzor a francia család és a Forradalom együttesében érzékelteti azt a folyamatot, ahogy – 1792-től kezdődően – az Ancien Régime családról alkotott fogalmát felváltja a republikánus családmódel. Korabeli dokumentumok tükrében mutatja be, hogy a Forradalom – demográfiai, vallási és morális síkon egyaránt – mily nagy jelentőséget tulajdonított a házasságnak, családnak. A kortársak úgy vélték: ha létrejön a családi morál és polgári morál ekvivalenciája, akkor újjászületik Franciaország. Jean-Marcel Goger azokról az infrastrukturális változásokról beszélt, melyek az 1760-as évektől mentek végbe Franciaországban – kiemelve az úthálózat gazdasági, kereskedelmi, no meg katonai, stratégiai fontosságát.

Végezetül egy-két mondat a jelzett korszak kutatási lehetőségeinek technikai feltételeiről. Marcel Baudot – a Francia Levéltárak tiszteletbeli főfelügyelője – igen informatív és hasznos előadást tartott a vidéki levéltárak Forradalomra vonatkozó forrásbázisáról, míg Fernand Beaucour – a Napóleon dokumentumok direktora – azokról a dokumentumokról szölt, amelyek Napóleon és a Forradalom címmel csoportosíthatók.

Összegzésül úgy érezzük, hogy a CTHS munkájába való bekapcsolódás, az általa szervezett konferenciákon való részvétel egyben a francia tudományos élethez való közvetlen kapcsolódást is kínálja. Ez lehet érdekes (és az általános folyamat is ebbe az irányba hat) a külföldi kutatók számára is, akiknek ily módon a Franciaország történetére vonatkozó vagy azt is érintő kutatásai közvetlenül is szembesülhetnek egy jelentősebb létszámú szakmai közvéleménnyel, és egyben kutatási eredményeik belső, franciaországi diffúziója is megtörténik.

Helyenként kifejezetten hasznos lenne a különböző szekciók munkáját figyelemmel kísérni. Erre példaként ezúttal talán az őstörténeti szekció munkája szolgálhat, mely külön programként tárgyalta Európa különböző régióinak őstörténetére vonatkozó újabb kutatási eredményeket. Közép-Európáról is több tanulmány készült a programfüzet szerint cseh-szlovák, lengyel, román, szovjet és német részvétellel; a téma talán fölkelthette volna a magyar szakemberek érdeklődését is.

Végül pedig annyit szeretnénk megjegyezni, hogy CTIIS tevékenysége számunkra a hely-történet és a nemzeti történet közötti kapcsolatok menedzselése szempontjából modellértékűnek tűnik. Ugyanakkor nyitottsága lehetővé és kívánatosá teszi a külföldi kutatók részvételét is. Hasznos lehet tehát mindazok számára, akik Franciaország története iránt érdeklődnek, azt kutatják, vagy úgy vélik, hogy az összehasonlító kutatásoknak van jelentősége a tudományáguk fejlődése szempontjából.

**UMWÄLZUNG DER DEUTSCHEN WIRTSCHAFT IM
19. JAHRHUNDERT.
JAHRBUCH FÜR WIRTSCHAFTSTGESCHICHTE.
SONDERBAND, 1989.**

SZERK.: RUDOLF BERTHOLD

(A német gazdaság átalakulása a 19. században)

Berlin, Akademie-Verlag, 1989. 217.

A német történetírásban, ideértve a volt NDK-ét is, igen régi hagyományai voltak és vannak a késői feudalizmus és korai kapitalizmus genezise vizsgálatának. A magyar olvasó számára közsímet, hogy ezen vállalkozások körébe tartozik a Karl Lärmer által szerkesztett háromkötetes Termelőerők című munka. Lényegében ennek megfelelően a tanulmánykötet szerzői sommásan összefoglalják nézeteiket a késői feudalizmusra és a korai kapitalizmusra vonatkozóan. Ezen munkálatok előtörténetét Helga Schultz és Hartmuth Harnisch idevágó könyvei képezik.

A tanulmánykötet egyik centrális problémája, hogy hol a helye a német korai kapitalizmusnak az egész Európát érintő iparosodás és az ipari civilizációk kialakulása, az ipari forradalmak szempontjából. A szerzők, amikor a korabeli német viszonyokat elemzik, akkor szem előtt tartják az angol vagy francia és amerikai fejlődést olyan nézőpontból, hogy ezen országok ipari forradalma miként vehető össze a korai német kapitalizmussal. A tanulmányok többsége arra utal, hogy az említett országokhoz viszonyítottan Németország e korban jobbra feudális jellegű, és az agrárelmaradottság jegyei jellemzik. A szerzők egyetértenek abban, hogy az az ipari forradalom, ami Angliában kialakult és a munkásosztálynak az a formája, amit Engels jellemzett kutatásaiban, Németországban nem figyelhető meg. E kérdés megítélésében igen fontos szerepet játszik a protoindusztrializáció értelmezésének kérdése. Rudolf Berthold tanulmányában az angliai viszonyokkal való összevetéskor azt látja, hogy ebben az időszakban a német gazdaság rurális. Abel érdemeire hivatkozva állítja, hogy Angliában e korszakban már kialakult gyáripari kapitalizmus a gyáripari munkássággal egyetemben, azonban Németországban az iparosítás ekkor csak a protoindusztrializáció formájában jelentkezett. Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a protoindusztrializációnak volt egy megjelenési formája Angliában, Dél-Yorkshire-re hivatkozik tanulmányában Peter Kriedte.

A tanulmánykötet első és bevezető tanulmánya Rudolf Berthold tollából származik, aki az ipari forradalom németországi sajátosságait vizsgálja lokális keretekben 18. század 70-es és 80-as éveitől kezdve egészen a 19. és 20. század fordulójáig. A szerző általános fejlődési tendenciák menetében a mezőgazdasági kultúra fejlődésén túl először a protoindusztrializációból kiinduló, mezőgazdasági tevékenységgel együtt folytatott házi- és kézműipari termelés jelentőségét jelzi, amely végül is a manufakturális textilipar kialakulásához vezetett. Az általa elemezett korszakban három fejlődési fázist vél látni: 1: 1770/1800-tól 1848-ig, 2: 1850-től egészen 1873-ig, majd 3: 1873-tól a 19. és 20. század fordulójáig terjedő időszak. Az 1848-ig terjedő korszakban elsősorban a gazdaság agrártalapatának fejlődése, a mezőgazdaság modernizációja figyelhető meg. A háromnyomásos rendszer keretei között az ugarban takarmány- és olajosnövényeket, burgonyát és más kapáskultúrákat termeltek. Természetesen az 1848-as időre szűnnek meg egyes területeken, így pl. Poroszországban a feudális függési viszonyok. Ezen első korszakra vonatkozóan állapítja meg Berthold: amíg Angliában a gyáripari gyapot-termelés és textilipar a domináns, addig Németország területén még csak a protoindusztrializáció és a textilipari manufakturák kezdeti formái jelentkeznek. Egyes ágazatok szerepe, mint pl. a barnaszénbányászat növekszik, azonban ennek ellenére a falusi népesség használati

eszközeit vagy maga állítja elő, vagy pedig a céhes ipari termékeit vásárolja szükségleteit kielégítendő. Az 1850-től 1873-ig terjedő második korszakban a mezőgazdasági termelés további fejlődése figyelhető meg, a művelésben bevezetik a vetésforgót. Erre az időszakra az jellemző, hogy megjelennek a mezőgazdasági termékeket, nyersanyagokat feldolgozó iparágak. A nagybirtokokon a gőzmalomok és olajnyomók mellett jelentkeznek a cukorrépa feldolgozó üzemek – ezek az agrárkapitalizmus kialakulásának jelei. Az ipar területén a barnaszénbányászat fejlődésén túl elsősorban a gépipari termelés indult be, és az iparfejlődés szempontjából nagyon fontos jelenség a vasúti közlekedési hálózat kialakulása. Az 1873-as évtől a századfordulóig tartó időszakban Németország agrár-ipari országból egyértelműen ipari állammá alakult át. A legfontosabb ipari ágazatok az elektronika és a kémiai ipar. A mezőgazdasági termelésben a vetésforgók általános elterjedése mellett megjelenik a műtrágya használata és mellékiparágként kialakul a burgonyából való szeszfőzés.

Bertholdot abból a szempontból érdekli az angliai ipari forradalom, hogy mely mozzanatai vethetők össze a német fejlődéssel, Hermann Lehmann viszont e két ország összehasonlíthatóságának problémáját elsősorban közgazdaságtani szempontból közelíti meg. E korszakra vonatkozóan mind az angol, mind pedig a német fejlődés esetében alkalmazható szerinte az értéktöbblet-elmélet. Amíg Anglia esetében a klasszikus értelemben vett Adam Smith-i és Ricardo-i ipari értéktöbblet-elmélet használható és alkalmazható a gazdasági viszonyok elemzésekor, addig Németország esetében a mezőgazdasági értéktöbblet közgazdaságtani elmélete a releváns. Németországra vonatkozóan egy olyan állapotot ír le a szerző, hogy a mezőgazdasági termeléssel együtt a kézműipari tevékenység a jellemző. Lehmann ezen a helyen utal arra: hogy a 13. századi városi fejlődést is egy korai kézműipari forradalom segítette elő. Fejtegetéseiben a szerző, elsősorban a német gazdaság rurális viszonyait szem előtt tartva, arra a megállapításra jut, hogy lényegében a korszak német közgazdaságtanában a gazdasági viszonyok elemzésekor egy fiziokrata szemléletmód látható a „vulgármarxizmus” jelentkezésének formájában.

Georg Moll tanulmányában elsősorban azt a kérdést vizsgálja, hogy Németország egyes vidékein hogyan számolják fel a feudális viszonyokat, hogyan törlik el a feudális pénzjradékokat, az egyházi tizedet és a robotszolgáltatás kötelezettségét. A feudális intézmények felszámolásában jelentős szerepet játszott pl. Hessenben a napóleoni törvényhozás, Poroszországban a régi feudális jellegű „Meier”-i gazdaságokat az 1848-as forradalom hatásaként szüntették meg.

A következő két dolgozat azt mutatja be, hogy Németországban az egyes gazdasági és mezőgazdasági művelési ágakban miként zajlottak le az átalakulási és fejlődési folyamatok ebben a korszakban. Eckardt Schremmer a fejlődés alapvető tényezőjeként új technológiák alkalmazását tünteti fel, bemutatja, hogy a mezőgazdasági termelésben miként vezették be a modern technológiákat: hogyan hasznosították és alkalmazták a gőzgépeket és gőzenergiát. A mezőgazdaság alapvető strukturális átalakulási folyamatai között említi a szerző, hogy a volt háromnyomásos rendszer ugárán takarmánynövényeket, kapásnövényeket és burgonyát termesztettek. Faktoranalízise szempontjából alapvető tényezőként említi, hogy a mezőgazdasági üzemek üzemnagysága és optimális mértékének nagysága miként teszi lehetővé a mezőgazdasági termelés modernizációját. Fejlődési faktorként említi az agrár-felsőoktatás, a szövetkezetek és mezőgazdasági társulások szerepét. Hans-Heinrich Müller tanulmányában úgy fogalmaz, hogy nemcsak ipari, hanem a vizsgált korszakban mezőgazdasági forradalomról is beszélhetünk. Ennek alapvető feltételeként említi a vetésforgók és az ún. intenzív „Koppelwirtschaft” alkalmazását, majd ehhez a burgonya művelése járul és erre alapozottan a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó iparágak és a burgonya-szeszfőzés. A burgonyából való szeszfőzés mellett a cukorrépa-feldolgozó ipar és a cukorgyártás kialakulása is egy fontos fejlődési mozzanat. Ezen időszakban alapvető fontosságú a textilipar fejlődése, mellyel összefüggésben a szász juhászat terjedése figyelhető meg. A tanulmánykötetben állandó jelleggel visszatérő kérdés az egyes német területek közötti különbségek jelzése. Hans-Heinrich Müller jelzi, hogy a faluközösségi haszonélvezetek szabályozása és ezzel együtt a szeparáció, az úri és paraszti földek elkülönítése e korszakban Szászországban megtörtént, míg a szeparáció kérdése Poroszországban még 1945-ben is aktuális és nyitott kérdés volt a falvakban.

A következő két tanulmány a továbbiakban a manapság közismert és divatos protoindusztrializáció kérdéseit analizálja. William Robert Lee ezt a kérdést úgy közelíti meg, hogy a falusi

népesség egyes kategóriái esetében a népességszaporulat és a demográfiai növekedés kérdései miként jelentkeznek. A napszámos vagy agrárproletár családokban a gyermekszám és a népességnövekedés kisebb, azonban azon zsellérek esetében, akik járulékosan házi- és kézműipari termeléssel foglalkoznak, vagyis akik körében megfigyelhető a protoindusztrializáció, a gyermekszületési arányszám magasabb. Lee mint regionális különbséget említi, hogy míg Westfáliában (a zselléreket kizárták a faluközösségi haszonélvezetek felosztásából, ezért körükben proletarizáció figyelhető meg) a születési arányszám csökken, addig Bajorországban a kisebb földbirtokú, de kézműves családok esetében a gyermekszületési arányszám magasabb. A következő, Peter Kriedte tollából származó tanulmány szintén a protoindusztrializáció jelenségeit analizálja, elsősorban abból a szempontból, hogy a kihelyezéssel megvalósító kereskedőtöknek milyen a szerepe és súlya az ipari szerkezet szervezeti kialakításában, mely végül is a manufaktúrális ipar kifejlődéséhez vezet.

Az eddigiekben bemutatott tanulmányok a németországi iparfejlődést elsősorban az agrár-bázis szempontjából analizálják, Karl Lärmer, Gerhard Narweleit és Thomas Kuczynski viszont főleg a magasan fejlett kapitalista iparfejlődéshez vezető utat vizsgálják nemzetközi összehasonlításokat végezve, vagyis azt véve figyelembe, hogy e korszakban az iparfejlődés milyen szintet ért el az USA-ban, Angliában és Franciaországban. Gerhard Narweleit tanulmányában az ipar területiális koncentrációjának, vagyis az agglomeráció kialakulásának kérdéseit analizálja.

Különálló egységként zárja le a tanulmánykötetet Gunst Péter tanulmánya. Dolgozatában azt elemzi, hogy Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után az agrárkapitalizmus miként jelentkezett a nagybirtokok esetében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nagybirtokon alkalmazták legelőször a nagyobb tejhozamot biztosító tenyészmarhákat, elsőként tenyésztettek merinói juhokat és a mezőgazdasági gépek alkalmazásán túl használtak a mélyszántáshoz angol ekfejűket.

A tanulmánykötet tanulságai az alábbiakban sommázzhatók. Általában az érdeklő a szerzőket, hogy Engelsnek az angol kapitalizmus fejlődésére vonatkozóan felvázolt fejlődési képe miként értelmezhető és használható a kontinentális Európára, valamint Németországra vonatkozóan. A közgazdaságtani elméleteket elemző Hermann Lehmann dolgozatából még azt is láthatjuk, hogy pl. a klasszikus értelemben vett értéktöbblet-elmélet sem alkalmazható sem a kontinentális Európára, sem pedig Németországra vonatkozóan. Közgazdaságtani elmélet kidolgozása esetében csak egy fiziológiai doktrína használható. A tanulmányok általánosan jelzik, hogy az ipari forradalmon túl volt és létezett egy korabeli agrárforradalom. E fogalom használatát Hans-Heinrich Müller javasolja tanulmányában. Az iparosodás tanulmányozásának választóvize a protoindusztrializáció kutatásának kérdése. Rudolf Berthold bevezető tanulmányában azt állapítja meg, hogy amíg Angliában az Engels által leírt ipari forradalom zajlott, addig ezzel egyidőben – Abelre hivatkozva – a kontinentális Németország esetében elsősorban a mezőgazdasági kisparcellás művelés, valamint a házi- és kézműipari termelés együttes előfordulása figyelhető meg, feltételezve, hogy Angliában soha sem lett volna protoindusztrializáció. Ezt viszont Peter Kriedte cáfolja tanulmányában Dél-Yorkshire-ra hivatkozva is jelzi. Ugyanezen szerző érdeme, hogy a kérdés kelet-európai megnyilatkozási formáit is említi, miszerint a protoindusztrializáció ebben az időszakban még az Úral vidékein is megfigyelhető. Szintén ő hívja fel tanulságként a figyelmet arra, hogy miként jelentkezett a kelet-európai majorsági gazdálkodás és keretében a protoindusztrializáció.

Tagányi Zoltán

THE COMMUNIST INTERNATIONAL IN LENIN'S TIME. THE GERMAN REVOLUTION AND THE DEBATE ON SOVIET POWER. DOCUMENTS 1918–1919.

*(A Kommunista Internacionálé Lenin idejében.
A német forradalom és a vita a szovjet hatalomról.
Dokumentumok: 1918–1919.)*

New York, Anchor Foundation, 1986. 540.

Napjainkban talán „utánlövésnek” hat a témaválasztás. A történeti valóságból nem szűrhetőek ki egyes korszakok, még akkor sem, ha ezeket később különféle időkben másképp és másképp látták is.

A New York-i szerzők megközelítését jól illusztrálja a hatalmas történeti forrásanyag válogatása, ill. a bevezető. A leninista, sőt nagyon is ortodoxon leninista bevezetőt azt húzza alá, hogy „az első világháború kirobbanása óta a Második Internacionálé legtöbb pártja elárulta a munkásosztályt és a nemzetközi elveket.” Az, hogy ez leegyszerűsítő és téves álláspont, erről nem kell szólnom. S ugyanúgy jellemző, hogy ugyanitt a bevezető szerzője csak a bolsevikokat emeli ki, mint akik azonnal az új Kommunista Internacionálé megteremtéséért kezdték meg a maguk harcát. Ez természetesen így szintén leegyszerűsítés. Német vonatkozásban a túlságosan régi és főként aránytalan és téves megközelítéseket látom visszaköszönni, amikor a bevezető a spartakistákra koncentrál, a megalakuló USPD-ről úgyszólván csak mellékesen emlékezik meg. A spartakisták és az USPD viszonya ugyancsak problematikus, s mindkét csoportosuláson belül is megvoltak a nagyon is lényegi, elvi viták, különféle s egyáltalán nem egyszerűen személyeskedő véleményeltérések, amelyek érdemesek a mélyebb elemzésre. Persze az előszót író John Riddel mentéségre szolgáljon, hogy az ő fő témája a Kommunista Internacionálé előtörténetének vizsgálata, s ennyiben a spartakisták kétségtelenül fontosabbak, mint az USPD, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a KI. létrejötténél központi szerepet kapott az a kérdés, hogy mi legyen „a centristákkal”, többek között éppen az USPD-vel. Ehhez az USPD vizsgálata is nagyobb figyelmet igényel. Ugyanitt Riddel részleges felmentésre szolgáljon, hogy ez a bevezető alig 16 oldalt tesz ki, ám a mentő körülmények nem változtatnak azon véleményemen, hogy a történeti megközelítések 1986-ban is anakronisztikusan csengtek, de természetesen már egykor, 1917–1919 között sem így festett maga az alaphelyzet.

A kötet érdemi része szerintem nem is az előszóban, hanem a mellékelt hatalmas történeti dokumentációban van.

A kötet a hatalmas mennyiségű történeti dokumentációt történeti korszakokra bontva közli. Az első nagy fejezet alcíme — teljesen logikusan — így hangzik: Az Orosz Szovjet Köztársaság kikiáltásától az 1918-as novemberi német forradalomig. E fejezetben több ismertebb Lenin szöveg, avagy Scheidemann és Liebknecht 1918 novemberi híres történeti értékű beszédei, illetve a spartakista kiáltvány és néhány USPD nyilatkozat mellett közlik Csicserin és Radek beszélgetését (a szovjet távfrón) Hugo Haaseval, az USPD egyik legbefolyásosabb vezetőjével.

A kötet szerkesztői két külön fejezetben mutatják be az 1918 téli és az 1919 januári német eseményeket, majd megint csak külön fejezetben a Német Kommunista Párt megalakulását. Ebben a fejezetben megtalálhatjuk Radek egykori cikkét, Paul Levi beszámolóját, részleteket a felszólalásokból és a német szociáldemokrata „többségi” Vorwärts értékelő cikkeit. Lehetőség nyílik az események több oldalról történő megvilágítására, ám több fejezetnél tapasztalhatjuk, hogy az összeállítók rendkívül sok Lenin és Luxemburg anyagot közöltek (ami persze sok szempontból érthető, az USA-ban még inkább érthető). A sokszínű megközelítés így

viszont szerfelett leszdkült. Az orosz forradalom vagy a szovjet hatalomról közölt nagyobb fejezetben csakis a lenini bolsevik értékelésekkel ismerkedhetnek meg az olvasók, semmiféle mensevik, akár baloldali mensevik, eszer anyaggal. Többek között Martov idevágó és Berlinben az USPD sorsdöntő kongresszusán elhangzott beszédét sem találhatjuk meg.

A hiányok jelzése mellett a hangsúlyt áttéve arra, hogy mi az, amit az érdeklődő megtalál: a 8. fejezetben a berni szociáldemokrata kongresszust dokumentáló fejezetben a demokráciáról és diktatúráról szóló határozat mellett főként a felszólaló s vitázó franciák (Longuet, Frossard, Loriot, P. Faure) beszédeit. A záró 9. fejezetben, amely a KI. első kongresszusát dokumentálja, a Lenin- és Zinovjev-beszédek mellett feltétlen érdeklődésre tarthat számot a független és felelős véleményt kialakító és tragikus sorsú Hugo Eberlein beszámoló cikke, amelyben R. Luxemburg véleményét összegzi egy vele folytatott interjú alapján. S persze ugyanitt megtalálhatjuk Trockij egy frását is.

A vaskos dokumentumkötet — minden hiányossága mellett is — feltétlenül tovább bővíti ismereteinket. A kötetet hasznos annotált névmutató egészíti ki.

Jemnitz János

HELGA WOGGON

**INTEGRATIVER SOZIALISMUS UND NATIONALE
BEFREIUNG.
POLITIK UND WIRKUNGSGESCHICHTE JAMES
CONNOLLYS IN IRLAND.**

(Az integrált szocializmus és a nemzeti mozgalom. James Connolly politikai és cselekvési története Írorszáiban)

Göttingen-Zürich, 1990. 517.

James Connolly neve fogalom az ír munkásmozgalom történetében és az ír nemzeti történelemben is. Jóllehet az 1916-ban az angolok által többedmagával kivégzett teoretikus és aktív munkásmozgalmi vezető írásait azóta is újra és újra különböző formákban gyűjtik össze, adják ki új és új bevezetőkkal, új értelmezésekben — nálunk mégis meglehetősen kevésbé ismert. Sietve hozzá kell fűzni, hogy a német szerző földrajzi lehatárolása annyiban is indokolt, mert Connolly természetesen Nagy-Britanniában is megfordult, kapcsolatai az angol munkásmozgalommal még inkább természetszerűek, de ugyanígy éveket töltött el az Egyesült Államokban, s végeredményben sajátos szindikalista szemlélete éppen ott formálódott ki nem utolsósorban De Leon hatása alatt. Mindezeknek a német szerző, aki német alapossággal és fegyelmezett-séggel dolgozta fel témáját mint mellékterületeknek csak kisebb-nagyobb fejezeteket szentelt.

A kötethez — még bevezetőben — odakívánczok annak jelzése: a német szerző az évek hosszú során át foglalkozott Connollyval és az ír munkásmozgalom történetével. A szerző maga is éveken át tanult és dolgozott Írorszáiban, így nemcsak könyvekből ismerte meg az országot és az ottani politikai atmoszférát. Ugyanúgy a témához tartozik, hogy hatalmas anyaggyűjtését és tényismeretét — minthogy nem egy intézmény vagy egyetem dolgozója — csak úgy tudta évek múltán megjelentetni, hogy a londoni Német Történelmi Intézet (German Historical Institute) vállalta a vaskos kötet megjelentetésének szponzorálását. A történet több szempontból is tanulságos, ám egyúttal azt is bizonyítja, hogy német állami intézmények sem csukják be a kaput a munkásmozgalom történetének vizsgálata és az elkészült munkák megjelentetése előtt.

Connolly maga — ismeretes módon — többszörösen is „rendhagyó eset” a nyugat-európai munkásmozgalomban, ami persze szorosan összefügg magának Írországnak rendhagyó helyzetével. Connolly hamarabb vált szocialistává és később mélyült el benne a nemzeti problematika átérzése, lett az ír függetlenség lángoló híve, a brit imperializmus kérlelhetetlen ostromozója, ami viszont nem jelentette sohasem azt, hogy egyszerűen nacionalistává lett volna. Úgy látta, hogy a brit uralom gazdasági, kifejezetten és hangsúlyozottan osztálytermészetű. Ebből is következett, hogy Connolly nemcsak általában érezte otthon magát a szocialista Internacionáléban, hanem a brit munkásmozgalommal is megvoltak a maga kapcsolatai (nem éppen meglepő módon, elsősorban a baloldali szocialistákkal, az ILP, a Független Munkáspárt Írorszáiba látogató embereivel, illetve a brit szindikalistákkal, így az 1880-as évek nagy harcainak legendás úttörőjével, Tom Mann-nal), miközben nemzeti függetlenségi törekvéseit sohasem rejtette véka alá. Nemzeti felfogásának és gyakorlatának volt még egy igen lényeges jegye, amely elválasztotta, sőt szembe fordította a pusztán nacionalistákkal. Nagyon éles szemmel világlított rá az ír társadalom belső szociális tagozódására, s ő volt az, aki az 1913. évi híres dublini sztrájk kapcsán kimutatta, hogy az ír burzsoázia merő osztályönzésből lép fel az ír munkások ellen. Ezt a leckét Connolly sohasem felejtette el, s az ír szervezett munkásság sem.

Connolly annyiban is kivételes jelenség volt, hogy szocialista elméleti tudása jól megfért a parlamentarizmussal szemben kritikus és a munkásmozgalom „bázisszintű”, a „grassroot” szervezeteire nyomatékosan támaszkodó, a munkásöntevékenységet, az alul kiépítendő demokratikus feltételeket megkövetelő erős szindikalizmussal.

Végül annyiban is rendhagyó eset volt, hogy Connolly egyike volt azon igazán kevés szocialista vezetőnek, akinél a terminológia minden mai elkoptatottsága, sőt ma már megtagadottsága ellenére az „osztályharcos” megközelítés rendkívül markáns volt, s ami ugyanakkor ugyancsak határozott keresztényi világnézettel párosult. Ennyiben Connolly „jelenségét” talán csak a brit-skót James Keir Hardie állásfoglalásaihoz és egész életútjához lehetne csak hasonlítani, akivel természetesen ismerték egymást, lévén, hogy Hardie Írországból többször is megfordult és támogatást adott a serdülő ír munkásmozgalomnak.

Végül Connolly két vonását illő még felidézni. Egyfelől Connolly nemcsak az ír valóság elemzője volt, hanem az ír múlt krónikása – vagyis történetírója is volt, másfelől tőle származik az a kezdeményezés is, melynek nyomán a szakszervezetek mentén saját félkatonai szervezeteket alakítottak ki, amelyeknek azután jelentős szerepe volt mind az 1916 évi nemzeti felkelésben, mind később a nemzeti függetlenség tényleges kivívásában. Mindez magyarázza, hogy Connolly életműve miért maradhat mindig is aktuális téma.

Ezt a sokszínű, rendkívüli életutat H. Woggon hatalmas történeti anyag alapján dolgozta fel. Bizonytásként talán elég, ha azt említjük, hogy a nagy formátumú kötetben az érdeklődő olvasó 30 oldalas bibliográfiai mutatót találhat a további tájékozódáshoz.

A muníciózusan alapos német szerző a historiográfiai bevezető után általánosságban foglalkozik a szocializmus és a nacionalizmus találkozásával, s ezt követi mindjárt, másik alfejezetként az ír sajátos nacionalizmus és Connolly történetírásának elemzése.

Az 500 oldalas kötet részletes bemutatása természetesen képtelenség, ám a módszer érzékeltetése lehetséges. Így megemlíthető, hogy a szerző a második főfejezetben alapos háttérrel fest hűse politikai életpályájának bemutatása előtt. Ebben csak címszerűen a következő alfejezeteket találhatja meg az olvasó, amihez kiváltképpen nálunk igazán nem kell kommentár: Munkásosztály egy agrárszágban, A proletariátus szociális struktúrája: A munkások helyzete Dublinban és Belfastban. A háttér után azt vizsgálja, hogy az első ír szocialista pártszervezetek hogyan születtek, milyen „iskolázást” kaptak az írek Nagy-Britanniában, hogy miként hatott a bur háború az ír munkásmozgalomra. Kitekintést ad még arról is, hogy a dublini helyi politikai küzdelmek miként érintették az ír munkásmozgalmat.

A kötet 4. főfejezete mintegy 40 oldalon foglalkozik Connolly „amerikai” korszakával, a De Leon féle szindikalista hatással. Ebben pontos elemzéseket olvashatunk, miközben H. Woggon azt is megvilágítja, hogy milyen pontokon került összeütközésbe a tanítvány a mesterével.

A kötet 5. fejezete mintegy 70 oldalon foglalkozik a katolicizmus és a szakszervezeti mozgalom együttes jelentkezésével, a 6. fejezet pedig a szocialista párt és a szakszervezeti mozgalom egyeztetésével, hiszen Connolly azon szindikalisták táborába tartozott, akik az angol Tom Mann, a francia Lagardelle (avagy a magyar Szabó Ervin) módjára nem tagadták a szocialista párt hasznát, sőt szükségességét hirdették, hiszen ennek egyik szervezője is volt.

A talán kitalapostabb témák után H. Woggonnál ezután olyan főfejezetekkel találkozhatunk, mint a Connolly féle integrált szocializmus elméletének elemzése, illetőleg, hogy a kései Connollynál mennyiben jelentkeztek új megközelítési nyomok, miként erősödnek fel benne a már pártok nélküli szindikalista vonások, hogyan vetődik fel a – nem szocialista – nemzeti Sinn Fein mozgalommal való kapcsolat igen bonyolult összefüggése.

A kötetnek igazán izgalmas fejezeteire bukkanhatunk, amikor a szerző azt vizsgálja, hogy a nemzeti felkelés vérbefojtása után Connolly megmaradt munkatársai milyen nyomvonalon indítják útjára újra az ír munkásmozgalmat. Végül két nagy főfejezet tárgyalja Connolly szellemi hagyatékának történetét az 1916. évi kivégzés után. H. Woggon monográfiája kitűnő eligazítást ad mindenkinek, akit Írország, az ír munkásmozgalom és akiket a Connolly-féle alternatívák érdekelnek.

Jemnitz János

P. PADFIELD

HIMMLER: REICHSFÜHRER SS.

London, 1990.

A náciizmus túlélői és történetírói megegyeznek abban, hogy a Hitler köréhez tartozó náci vezetőknek egyik legellenzesebb egyénisége Himmler volt.

P. Padfield részben pszichológiai oldalról közelíti meg ezt a mérhetetlenül veszélyessé vált pszichopátát. Himmler hideg kegyetlenségét, elszántságát, embertelenségét személyi fejlődéséből vezeti le: frusztrált énjét, öngyűlöletét, bizonytalanságát gátlástalan politikai tevékenységként vetítette ki. Himmler féltékeny, önbizalom nélküli második fiú volt, apja erős, kötekedő tanító, anyja engedékeny, gyenge asszony.

Himmiertől könyezete és családja elvárta a férfias viselkedést, amire lényegében nem volt hajlama. Kényelmetlenül érezte magát nők társaságában, bizonytalanságait minden lében kanálssággal igyekezett takarni. A felszínen megbízható, vasfegyelmű, kemény, sőt brutális férfiként tetszelgett, aki a színpalak mögött manipulált.

Padfield – helyesen – úgy véli, mindez magánügy maradt volna, ha Himmler nem talál belső konfliktusai „megoldására” utat a náci mozgalomban és Hitlerben a prófétát, akit kritikálatlanul követhet.

Himmler már a huszas években a rasszista, jobboldali antimarxista szubkulturális irodalomban felfedezte az alkatanak megfelelő ideológiát s „meggyőződött” arról, hogy a jezsuiták, szabadkőművesek, zsidók, marxisták Németország ellenségei. A világtörténelem kulcskérdéseit ily módon „megtalálva”, és a német viszonyokra alkalmazva: Himmler az inkvizíció módszereivel meg akarta leckéztetni, majd büntetni mindazokat, akik nem értettek vele egyet. Elszántságával hamarosan egyre feljebb jutott a náci ranglistán. Rendkívüli szorgalmával, módszerességével (ellenségeiről és barátairól egyaránt vezetett személyi lapokat) igen „hasznossá” tette magát a náciizmus barbár szervezetében, ahol rendszerességét a fanatikusok, a karrieristák, a szervezet katonai és belügyi szervei kitűnően hasznosították. Himmler faji ideológiája, „higiénéiája” odáig „tisztult”, hogy a haláltáborokban is fegyelmet és „tisztaságot” kellett rendelkezésére kegyetlenül alkalmazni. Himmler környezetébe előtte nem tűnt örültnek, de volt valami abnormális magatartásában és önhittségében, abban, ahogyan meg volt győződve arról, hogy nagy és csodálatos dolgokat visz végbe Németország javára.

Padfield pszichocentrikus Himmler-portréja azonban nem csupán az egyénre összpontosít. Számos kérdést vet fel és válaszol meg részben: mennyiben állt az SS diktatúra mögött a német nép, milyen rétegei, s azokból mennyi volt az aktív és passzív támogató, azaz mennyiben volt az SS és a náci mozgalom egy olyan társadalom kifejezője, amelyik világaluralomra tört.

H. Haraszi Éva

E számunk szerzői:

Balla Lóránt, történész, a Magyar Külügyminisztérium munkatársa
Csernus Sándor, egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Történettudományi Intézete, Budapest
Kövér Lajos, egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Makai János, főiskolai adjunktus, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
Plaschka, Richard Georg, egyetemi tanár, Bécs
Quintero, Inés, egyetemi tanár, Központi Egyetem, Caracas
Robbins, Keith, egyetemi tanár, St. David's University College, Lampeter,
University of Wales
Roberts, Peter, egyetemi tanár Keynes College, Canterbury, University of Kent
Soós Edit, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Sutherland, Gillian, egyetemi tanár Newnham College, University of Cambridge
Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos munkatárs,
MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja

60.-Ft